

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра клінічної та практичної психології

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: Соціально-психологічні особливості формування толерантної поведінки в міжкультурному середовищі
Social and psychological features of the formation of tolerant behavior in an intercultural environment.

(назва на українському та англійському)

Виконала: студентка заочної форми навчання

спеціальність 053 Психологія

Стерхова М. О.

Керівник старший викладач, доктор філософії
Кологривова Н. М.

Рецензент: к. психол. наук, доцент Ласунова С. М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 4 від 28 жовтня 2024р.

Завідувач кафедри

Захищено на засіданні ЕК № протокол №
від 20 1 р.

Оцінка / / (за
національною шкалою, шкалою ECTS,
бали) Голова ДЕК

(підпис)

(ПІП)

(підпис)

(ПІП)

Одеса – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ОГЛЯД ТОЛЕРАНТНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	7
1.1. Огляд сучасного стану досліджень феномена толерантності.....	7
1.2. Індивідуально-психологічні особливості толерантності.....	25
1.3. Соціально-психологічні фактори формування толерантності.....	45
Висновки до 1 розділу.....	54
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	56
2.1. Методики дослідження толерантності і статистичні методи обробки результатів.....	56
2.2. Опис етапів дослідження та характеристика вибірки.....	60
Висновки до 2 розділу.....	63
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	65
3.1. Аналіз результатів методики діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко.....	65
3.2. Аналіз результатів методики типи етнічної ідентичності.....	71
3.3. Аналіз результатів шкали соціальної дистанції Богардуса.....	72
Висновки до 3 розділу.....	74
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	79
ДОДАТКИ.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією з головних причин актуальності цієї теми є необхідність подолання міжкультурних бар'єрів і запобігання конфліктам на етнічному, релігійному та культурному ґрунті. Культурна толерантність є не лише соціальною потребою, а й важливим психологічним процесом, що передбачає формування особистісної здатності до прийняття відмінностей, емпатії та відкритості до діалогу. У багатокультурних суспільствах ці якості є основою для ефективної інтеграції різних соціальних груп, що забезпечує соціальну стабільність, зменшення рівня ксенофобії та зміцнення довіри між представниками різних етнічних спільнот.

Також актуальність зумовлена потребою у підвищенні рівня освіченості щодо особливостей толерантності серед молоді, яка в майбутньому визначатиме напрямки соціального розвитку. Формування толерантності з раннього віку допомагає запобігати виникненню упереджень, стереотипів і агресивних установок, які можуть негативно впливати на суспільні відносини. У дослідженні соціально-психологічних аспектів толерантності особливо важливо звернути увагу на роль соціальних чинників, таких як сім'я, медіа, навчальні заклади та громадські організації, що відіграють значну роль у формуванні установок толерантності в міжкультурному середовищі.

З огляду на це, дослідження соціально-психологічних факторів, які впливають на розвиток толерантності, є актуальним та необхідним для формування ефективних програм соціальної адаптації, міжкультурного діалогу та взаєморозуміння, що сприятиме побудові більш інклюзивного та згуртованого суспільства.

Змішування культур, індивідуалізація людини, розмаїття релігійних й ідеологічних переконань, поліетнічність, інтенсифікація комунікативних інтеракцій, зростання «інакшості» з особливою гостротою ставлять питання щодо формування толерантності у стосунках між громадянами суспільства та виховання толерантності у підростаючого покоління у світі загалом і в Україні

зокрема. Толерантність завжди залишалася важливою загальнолюдською цінністю й основою для розбудови власне людських контактів, конструктивної взаємодії на різних рівнях: у взаєминах між окремими особистостями, між різними соціальними групами, культурами тощо. Вона надає можливість існувати складним багатонаціональним державним утворенням, мультикультурному та суспільству.

Толерантність є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема і психологів. Так, аналіз психологічної літератури засвідчує наявність досліджень присвячених з'ясуванню: сутності терпимості й толерантності в онтології суспільної свідомості й самосвідомості (В. М. Золотухін, О. М. Кондаков, В. І. Красиков); місця толерантності у процесі набуття особистісної цілісності (О. Г. Асмолов, Є. Ф. Казаков, В. А. Тишков); характеру толерантності в суспільстві з ринковою економікою (Н. А. Баранова, Г. Л. Бардієр); специфіки міжетнічної толерантності (Н. М. Лебедева, В. М. Павленко, М. І. Пірен, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, Т. А. Устименко); толерантності як категорії відносин (О. Ю. Клепцова, В. Г. Маралов, В. А. Ситаров); толерантності як особистісної риси (С. К. Бондирева, Д. В. Колесов); рис комунікативної толерантності (В. В. Бойко). Розробляються прикладні аспекти формування толерантної свідомості О. О. Савченко, Л. Д. Шайгерова, О. Д. Шарова) та програми розвитку навичок ненасилля і толерантної поведінки (І. С. Зиміна, В. С. Магун). Значне місце в роботах психологів посідає вивчення толерантності в контексті ціннісно-смислового підходу як особистісної цінності і цінності соціокультурної системи (Н. А. Асташова, О. А. Бенькова, С. Д. Максименко, Л. І. Рюмшина, Г. У. Солдатова та ін.). Окремим напрямком психологічних досліджень є вивчення толерантності до невизначеності (А. І. Гусєв, Є. Г. Луковицька, П. В. Лушин, Н. В. Шалаєв) та фрустраційної толерантності (Л. М. Мітіна, І. Г. Попик, О. А. Холодова).

Незважаючи на інтенсивне зростання робіт, присвячених дослідженню феномену, що вивчається, залишаються неокресленими характеристики як самих проявів толерантності, так і її структури та детермінації. Різні підходи

роблять акцент на різних умовах, детермінантах, складових толерантності: це можуть бути когнітивні, емоційні, ціннісні, психофізіологічні та інші механізми або чинники толерантності. Така її специфіка передбачає необхідність застосування системного підходу до її дослідження, зокрема до вивчення толерантності як системної характеристики особистості. Дана проблема потребує досконалого теоретико-емпіричного вивчення, що дозволить розширити межі психологічного портрету толерантної особистості і, можливо, зможе задовольнити потреби в розвитку толерантних стосунків людей, забезпечуючи безпеку соціальної взаємодії у сучасному суспільстві. Уточнення структури і детермінації толерантності, що дозволить здійснювати її цілеспрямоване формування є головним завданням роботи та пояснює актуальність обраної теми цієї монографії.

Мета дослідження полягає в інтегрованому (теоретичному та емпіричному) аналізі психологічних та поведінкових проявів, які характеризують та супроводжують толерантність у дорослих осіб.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати феномен «толерантності» та психологічні характеристики, розкрити сутність та структуру толерантності в міжкультурному середовищі.
2. Дослідити вплив індивідуальних особливостей (емоційна стабільність, емпатія, культурна відкритість) на розвиток толерантності.
3. Проаналізувати роль соціальних чинників (вплив сім'ї, навчального середовища, медіа) у формуванні толерантності.
4. Визначити рівень толерантності серед респондентів дорослого віку, освіти та етнічного походження, провести емпіричне дослідження з використанням цих методик для отримання об'єктивних даних.

Об'єкт дослідження толерантна поведінка особистості в міжкультурному суспільстві.

Предмет дослідження є соціально-психологічні особливості формування толерантної поведінки.

Методи дослідження: теоретичні методи: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення і систематизація теоретичних концепцій і положень; емпіричні методи: спостереження, психодіагностичні методики «діагностика загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко», методика типів етнічної ідентичності та шкала соціальної дистанції Богардуса.

База дослідження. Емпіричне дослідження проводилося у форматі онлайн за допомогою заповнення респондентами Google Forms. Респондентами були люди, з різних країн. Кількість обстежуваних – 200 осіб.

Практична значущість роботи: полягає в розробці рекомендацій та інструментів, які можуть бути використані для формування толерантного середовища в різних соціальних контекстах, таких як освіта, робочі колективи, міжкультурні та міжетнічні спільноти. На основі дослідження можуть бути створені програми, спрямовані на розвиток комунікативної толерантності, попередження конфліктів, а також на вдосконалення системи освіти, яка б сприяла розвитку поваги, взаєморозуміння і терпимості між людьми різних культур, етнічностей та релігій.

Структура роботи. Загальний об'єм роботи - 86 сторінок, з яких основного тексту – сторінки. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, містить 3 таблиці, 9 рисунків у додатках. Список літератури складається з 70 джерел.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ОГЛЯД ТОЛЕРАНТНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.

1.1. Огляд сучасного стану досліджень феномена толерантності

Толерантність у перекладі з французької означає терпимість. Маємо на увазі терпимість особистості щодо ідей, вчинків, яких ця особистість внутрішньо не сприймає, не схвалює[4].

На засадах толерантності будуються не лише міжособистісні стосунки. Ці засади дедалі частіше кладуться в основу внутрішньої і зовнішньої політики багатьох сучасних держав. Ідеологія толерантності має свою історію. Чи не найпереконливіше вона заявила про себе в добу Просвітительства, Реформації.

Розвиток ремесел і торгівлі вимагав розширення зв'язків між виробниками, налагодження обміну товарами. Церква змушена була рахуватися з цими реаліями. Вона модернізувала догматику, культ, організацію і політику, стала терпимішою до інакомислячих, єретиків. Гаснуть інквизиторські багаття, припиняються хрестові походи проти "невірних", релігійні війни. Поступово утверджується погляд на людину, як на самодостатню цінність, визнається її право на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей[5].

Реформоване християнське вчення, гуманне, терпиме до особистості кладеться в основу ідеології нових держав, які утворюються на теренах Європи. Ця ідеологія сприяла розкріпаченню людини, утвердженню здорового індивідуалізму, розвитку приватної власності, вільного підприємництва.

Сьогодні західноєвропейські країни — визнані лідери в усіх галузях прогресу — суспільно-політичному, науково-технічному, соціальному. У них ми вчимося не тільки раціональній високоефективній організації праці, а й переймаємо досвід соціального облаштування, забезпечення прав людини, розподілу суспільного продукту тощо[1].

Є багато різних визначень слова «толерантність» в залежності від контексту, таких як соціологічний, філософський, політичний, загально-педагогічний.

Толерантність – це готовність постійно і з гідністю сприймати будь-яку особистість або подію.

Толерантність – це повага до свободи іншої людини, її поглядів, думок, поведінки, прийняття і правильне розуміння різноманіття культур нашого світу, форм самовираження людини і способів вияву людської індивідуальності.

Толерантність – це готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на засадах згоди й порозуміння.

Толерантність – це милостивість, делікатність, прихильність до іншого.

Поняття толерантності є ключовим у розумінні міжкультурних відносин та взаєморозуміння. Толерантність визначається як здатність приймати різницю, розуміти та поважати інших людей незалежно від їхніх культурних, релігійних, етнічних або соціальних відмінностей[2].

Можемо констатувати, що „толерантність” – один із найпопулярніших термінів у сучасній вітчизняній і зарубіжній соціально-політичній, культурологічній і правознавчій літературі. Існує безліч гуманітарних підходів до визначення і дослідження цього терміну тому, що ідея толерантності завжди турбувала людство. Ще античні філософи Платон, Демокріт, Аристотель, Геродот та інші відстоювали духовну свободу особистості, розкутість душі, неможливу при насиллі і дискримінації, а терпимість визначали, як головну умову розвитку особистості[5].

У загальноприйнятому контексті толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з’ясування розбіжностей.

У слов'янських мовах (зокрема українській, російській) "толерантність" фактично є калькою англійського слова. В англійській мові фігурують два

терміни: „toleration” і „tolerance”. „Toleration” (від „tolerate” - терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у найширшому розумінні являє собою поняття терпимість, терпіння, що означає примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це „щось” чи цей „хтось” може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу. „tolerance” - власне толерантність - означає не просто терпимість у значенні зовнішньої стриманості, примусової необхідності не виходити за межі пристойної поведінки в суспільстві, а свідоме прийняття цінності того розмаїття, що дарує нам навколишній світ, визнання права і свободи іншого бути Іншим з його власними традиціями, переконаннями, стилем життя, поглядами тощо[5]. У педагогічному словнику толерантність трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, 10 переконань, поведінки.

А терпимість визначається у більш вузькому значенні й розуміється як соціальний, культурний і релігійний термін, який вживається для опису колективної та індивідуальної поведінки, що полягає не в переслідуванні тих, чий напрямок думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає твоє несхвалення[6].

Зазвичай цей термін застосовується до поведінки, коли людина терпляче досягає консенсусу там, де не співпадають точки зору, воно є базовим для виховання толерантної особистості, і вживається у релігії, політиці та моралі. У соціальному значенні терпимість означає, що людина терпить іншу людину або соціальну групу, чия відмінність від оточуючої більшості викликає у неї незгоду, а інколи і роздратування[7].

Дослідник К. Уейн стверджує, що таке визначення неповне, тому що толерантність – це не просто визнання і повага переконань і дій інших людей, але визнання і повага самих людей, які відрізняються від нас. В «інших» визнаються (повинні визнаватися) і окремі індивідууми та особистості як представники етнічних груп, до яких вони належать. Таке визначення особливо актуальне для багатонаціональних держав.

Більшість дослідників вважає, що одним з перших філософів, який висловив ідею терпимого ставлення до навколишніх, був Аристотель. У своєму творі «Нікомахова етика» він описував особливу душевну організацію, яка дозволяє людині однаково поводитися з незнайомими і знайомими людьми[8].

Серед дослідників немає єдності думок щодо введення в науковий обіг терміна «толерантність». М. Семашко зазначає, що вперше поняття «толерантність» у науковий обіг увів у XVIII столітті французький філософ, економіст і політичний діяч А. де Трасі.

С. Братченко виділяє п'ять психологічних підходів до розгляду толерантності:

1. Гуманістичний, де толерантність – прояв свідомого, осмисленого і відповідального вибору людини, її власної позиції.
2. Диверсифікаційний, де зміст толерантності не зводиться до однієї властивості. Це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен.
3. Особистісний, де психологічною основою толерантності є цінності, сенс і особистісні установки.
4. Діалогічний, основа якого – міжособистісна толерантність, особливий спосіб взаємин та міжособистісної взаємодії з іншими, міжособистісний діалог.
5. Фасилітативний, де толерантність не стільки формується, скільки розвивається, тому необхідне створення умов для її розвитку[11].

В українській соціально-філософській думці мотиви толерантності також займали важливе місце. У вченні Г. С. Сковороди проблема пошуку «гармонійної рівноваги» (толерантності) постає як така, що може бути вирішена лише для тих, хто «врагов люблять, добро воздая врагам, для других здоровіє гублять, не только добри друзьям». Гуманістичні толерантні ідеї завжди перебували в центрі уваги передових українських мислителів. Їх сповідували, передусім, письменники XIX-XX ст., які наполегливо проводили думки про національні та загальнолюдські цінності – взаєморозуміння, терпимість,

любов, благо, добро, гуманізм. Такими ідеями пронизана творчість Лесі Українки, Б. Д. Грінченка тощо[9].

У релігійних і філософських концепціях різних часів помітною є усталеність уявлень про природу толерантності: вона розглядається як певний гуманістичний ідеал і важлива морально-етична норма людських взаємовідносин. Толерантність виступає не лише як світоглядна позиція, але і як діяльнісна настанова, що реалізується через любов і повагу до «іншого». Проте в сучасній етичній інтерпретації толерантності спостерігається тенденція до описового чи технологічного з'ясування її сутності, натомість природа цього морального принципу залишається досить «туманною» [14].

Аналіз поняття толерантності в працях мислителів ХХ століття свідчить, що толерантність постає у більшості з них як апріорі комунікації, що означає, наперед «до будь-яких конкретних відносин, повагу до партнера за спілкуванням», безумовне бажання бачити в іншому співрозмовника й досягати з ним взаєморозуміння, «поза яким жодне спілкування не варте того, щоб його розпочинати». Тобто, толерантність в соціально-філософському розумінні – це «визначена соціальна якість міжособистісних відносин, а також окремих індивідів, їхніх конгрегацій і груп, що характеризується настановою на доброзичливе сприйняття «іншого», бажанням не тільки зрозуміти, але й, наскільки можливо, прийняти традиції, культуру, вірування, інтереси «іншого» [48].

Складність і багатомірність феномена толерантності проявляється в декількох напрямках. Насамперед – у різноманітті видів і форм толерантності. У багатьох філософських, теологічних трактатах толерантність намагаються представити як щось однозначно зрозуміле, чітко певне й неподільне. Проте в сучасній психології толерантність «як така» просто зникає, розсипаючись на безліч варіантів, типів, видів, форм, рівнів. Спроби систематизувати психологічні дослідження з толерантності досить ускладнені – термін «толерантність» виявився застосовним майже до будьякого психологічного феномена. Толерантність пронизує всі сфери соціального й індивідуального

життя людини, є важливим виміром практично будь-якого психологічного процесу й стану, одним із ключових «екзистенціалів» людського життя[27].

З усвідомлення різноманіття видів і форм толерантності стає ясно, що навряд чи коректно вести мову про «толерантну (інтолерантну) особистість» як таку – точніше буде говорити про рівень або ступінь прояву толерантності (інтолерантності), про варіанти й форми, про ті чи інші акценти і аспекти застосування принципів толерантності в конкретних ситуаціях. Можна також говорити про певну динаміку в розвитку толерантності й виділяти кілька фаз становлення толерантності[26].

Загально визнано, що толерантність включає в себе декілька ключових аспектів:

- Повага: Здатність виявляти повагу до інших культур та переконань, навіть якщо вони відрізняються від власних.
- Відкритість: Готовність відкрито сприймати нові ідеї, перспективи та погляди, навіть якщо вони суперечать власним.
- Розуміння: Бажання розуміти інших, їхні мотиви, цінності та культурні традиції.
- Співчуття: Здатність відчувати співчуття та емпатію до інших, особливо до тих, хто переживає важкості або дискримінацію.

У психології толерантність розглядається як складний психологічний феномен, який відображає здатність і готовність індивіда приймати, розуміти та поважати інших людей, їхні думки, відчуття, вірування та поведінку, незважаючи на їхні культурні, соціальні та особистісні відмінності. Основні аспекти толерантності в психології включають:

- Емпатія: Здатність сприймати та розуміти емоції та почуття інших людей. Емпатія грає ключову роль у формуванні толерантного ставлення до інших, оскільки дозволяє співчувати та відчувати те, що відчувають інші.

- Розуміння: Здатність розуміти культурні відмінності та приймати їх як невід'ємну частину людської різноманітності. Розуміння інших культур допомагає розвивати толерантність та уникати стереотипів та упереджень[36].

- Прийняття різноманітності: Готовність приймати різницю і різноманітність в переконаннях, цінностях, традиціях та способах життя інших людей. Прийняття різноманітності покликане створювати атмосферу взаєморозуміння та поваги.

- Соціальна інтеграція: Здатність інтегруватися в різні соціальні та культурні групи, враховуючи їхні особливості та різниці. Толерантність сприяє побудові позитивних міжособистісних відносин і сприяє мирному співіснуванню у різноманітних спільнотах[58].

Вивчення толерантності у психології допомагає розуміти процеси міжособистісного спілкування, конфліктів та співпраці у міжкультурному середовищі, а також розробляти ефективні методи психологічної підтримки та навчання для підвищення рівня толерантності.

Результати теоретичного аналізу поняття толерантності як моделі відповідного психічного явища, сучасні погляди на природу толерантності дозволяють вважати феномен толерантності системним (складним, цілісним, поліструктурним, поліфункціональним) об'єктом вивчення[64].

Толерантність має усі специфічні особливості системних об'єктів: її неможливо безпосередньо спостерігати; вона не має чітких просторових ознак для побудови реальної просторової структури і тому може описуватись переважно концептуально (інтеграція накопичених часткових знань про толерантність або їх диференціація з подальшим синтезом); вона характеризується цілісністю, багатокomпонентністю, подвійною обумовленістю (соціальне – біологічне), варіабельністю; перехід від толерантності до інтолерантності здійснюється через порушення зв'язності або гармонійності компонентного складу внаслідок зовнішніх і внутрішніх причин[47].

Дослідження толерантності у термінах системного підходу передбачає вивчення її складу, структури та функцій. Проводячи системний структурний аналіз і синтез з метою такого вивчення, ми керувались таким тлумаченням головних системних понять: система – це сукупність елементів, між якими

існують певні відношення; склад системи – це множина елементів, які її утворюють; структура системи – це постійна частина відносин між її компонентами (оскільки види цих відносин можуть бути різні, то і структур у системи може бути декілька); функція системи – це відповідність між нею та середовищем; властивості системи – це постійні сумарні характеристики її складу і відносин між її компонентами[27].

Психофізіологічний підхід. С. Ю. Головін у «Словнику практичного психолога» дає таке визначення: «Толерантність – відсутність або послаблення реагування на певний несприятливий фактор внаслідок зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозову ситуацію, а ззовні – у витримці, володінні собою, здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей».

«Здатність людського організму долати труднощі. У толерантних людей спостерігається знижена чутливість до несприятливих впливів внаслідок підвищення порога емоційного реагування на загрозову ситуацію. У проблемних ситуаціях вони проявляють витримку, не губляться й протягом тривалого часу можуть витримувати несприятливі впливи». Згідно цих визначень про толерантність можна говорити як про психофізіологічну особливість людини. Деякі автори виходять із того, що існує природна толерантність[48].

Природна толерантність, на наш погляд, розвивається на основі біологічного фактору розвитку особистості. Його вплив з'ясований у численних роботах видатних психофізіологів – Б. Теплова, В. Небиліцина, В. Мерліна, Е. Голубєвої, В. Русалова Л. Собчик та ін. В їхніх працях знаходить свій розвиток ідея про значущість вроджених якостей центральної нервової системи – людського мозку і його фізіологічних особливостей – у формуванні інтелектуальних і творчих здібностей. Дж. Олпорт, спираючись на теорію відкритих систем Берталанфі, порівнював закономірності, властиві стійкій структурі особистості, з гомеостатичними процесами цілісного людського

організму. Б. Г. Ананьєв розглядав особистість як цілісне поняття, що включає в себе єдність біологічних і соціальних чинників, зазначаючи також що взаємодія біологічного і соціального початків у формуванні особистості проявляється не лише в перші дні і роки існування людини, але продовжується все її життя. «Відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу ...сприяє підвищенню стійкості до деякого несприятливого фактора» [54].

Проведені Л. М. Собчик дослідження показали, що з широкого спектру вражень про оточуючий світ кожна людина притаманним саме їй індивідуальним способом сприйняття обирає і засвоює певну інформацію, акцентуючи свою увагу на одних явищах і нехтуючи іншими. Ця індивідуальна вибірковість у відношенні до явищ оточуючого світу і свій особистий стиль засвоєння отриманої інформації створюють підґрунтя для формування різних, по-своєму неповторних особистостей за однакових середовищних умов. В основі такого індивідуально-окресленого стилю сприйняття, переробки і відтворення інформації про світ, що пізнається, трансформуючись у думки, переживання і вчинки людини, лежить та провідна тенденція, що пронизує всі рівні особистості: і найнижчі (біологічні), і її характерологічну структуру, і найвищі рівні особистості, якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей людини[37].

Особистість – це відкрита зовнішньому впливу система, що саморегулюється, включає в свою структуру такі підструктури, як: мотиваційна спрямованість, емоційна сфера (стиль переживання), стиль мислення (інтелектуальні здібності, спосіб осягнення, переробки і відтворення інформації), спосіб спілкування з оточуючими (індивідуальний стиль міжособистісної поведінки). Особистість – це динамічна система, відкрита зовнішнім впливам, здатна реагувати на зміни середовища в межах індивідуально окресленого діапазону мінливості, що робить структуру особистості адаптивною і стійкою до стресу. Вищі рівні самосвідомості, соціальна спрямованість та ієрархія цінностей індивіда формуються не лише

виключно під впливом соціуму, але залежать також від індивідуального тропізму, вибіркості, неусвідомлених потягів, що значно обмежує кількість ступенів вибору конкретної людини при освоєнні нею різноманіття оточуючого світу. Тобто природна толерантність розвивається як на основі біологічного фактору, так і під впливом зовнішніх факторів, що і робить особистість адаптивною і стійкою[18].

Методологічною основою терпимості й толерантності є екзистенціально-гуманістичний підхід в психології, що знайшло відображення в працях А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Г. Олпорта, погляди яких розглянуто вище.

З позицій даного підходу толерантність розуміється не як непорушне правило або готовий до вживання рецепт, і тим більше не як примусова вимога під погрозою покарання, а як вільний і відповідальний вибір людини «ціннісного толерантного відношення до життя». Терпимість – це один з можливих шляхів особистості, яка знаходиться в процесі самоактуалізації, особливо, коли йдеться про самоактуалізацію як про можливість вибору, особистісного зростання, можливість приймати себе й інших людей такими, якими вони є, можливість встановлення з оточуючими доброзичливих особистих стосунків[9].

Надати допомогу іншій людині, зокрема у вирішенні виникаючих у неї проблем, можна не директивно, а спираючись на прагнення людини до свободи та позитивних змін. Це становиться можливим завдяки безумовному прийняттю людини, емпатійному розумінню й конгруентності, в результаті чого стимулюється тенденція особистості до самоактуалізації, реалістичного уявлення про себе, вирішення протиріч між «реальним я» та «ідеальним я», і, відповідно, більш терпимому ставленні до себе й оточуючих.

Диверсифікаційний підхід Серед «найважливіших передумов толерантності» – кожна з яких може відкривати цілий напрямок фундаментальних досліджень – деякі автори нараховують п'ять і більше, серед яких: онтологічні передумови, гносеологічні, аксіологічні, соціологічні,

психологічні та ін. Але навіть якщо спробувати обмежитися психологічними аспектами, то й тут феномен толерантності не лежить тільки в одній площині – його зміст неоднорідний, не підкоряється «лінійному детермінізму» і не може бути зведений до окремої властивості, показника, характеристики. Складність і багатомірність феномена толерантності проявляється в декількох напрямках. Насамперед – у різноманітті видів і форм толерантності. У багатьох філософських, теологічних трактатах толерантність намагаються представити як щось однозначно зрозуміле, чітко певне й неподільне. Проте в сучасній психології толерантність «як така» просто зникає, розсипаючись на безліч варіантів, типів, видів, форм, рівнів. Спроби систематизувати психологічні дослідження з толерантності досить ускладнені – термін «толерантність» виявився застосовним майже до будь-якого психологічного феномена. Толерантність пронизує всі сфери соціального й індивідуального життя людини, є важливим виміром практично будь-якого психологічного процесу й стану, одним із ключових «екзистенціалів» людського життя[59].

З усвідомлення різноманіття видів і форм толерантності стає ясно, що навряд чи коректно вести мову про «толерантну (інтолерантну) особистість» як таку – точніше буде говорити про рівень або ступінь прояву толерантності (інтолерантності), про варіанти й форми, про ті чи інші акценти і аспекти застосування принципів толерантності в конкретних ситуаціях. Можна також говорити про певну динаміку в розвитку толерантності й виділяти кілька фаз становлення толерантності[57].

До іншого напрямку диверсифікованості можна віднести багатоаспектність і неоднорідність психологічного змісту толерантності. Серед пріоритетних напрямів її дослідження можна виділити основні, найбільш важливі виміри толерантності: когнітивний, емоційний та поведінковий. Особистісний підхід. Основний зміст особистісного виміру толерантності містить у собі насамперед відповідну ціннісно-смыслову систему – у якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, цінності прав і волі людини й рівноправності людей стосовно базових питань,

до вибору світогляду й життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя й визнання такої за кожною людиною, інші цінності демократичного громадянського суспільства[63].

Особистісний початок стосовно всіх інших компонентів можна розглядати як «системотворчий фактор», який інтегрує й регулює дію всіх інших «периферійних» психологічних складових толерантності. Це, з іншого боку, припускає розрізнення толерантності як минулого стану і як стійкої особистісної позиції. Можна погодитися, наприклад, з відомим дослідником психології спілкування Л.І. Рюминою у тому, що при вивченні толерантності як стійкої позиції в руслі «ціннісно-значеннєвого підходу проблема ця постає як проблема особистісних установок, цінностей і змістів, тому що саме вони визначають із однієї сторони внутрішній світ особистості, її відчуття й переживання, з іншого боку – є мотиваційно-регулюючими корелятами, що визначають реальну поведінку особистості». Такий підхід представляється перспективним, тому що дозволяє зрозуміти внутрішні механізми прояву толерантності й в інших вимірах[67].

Наступним кроком процедури якісного системного опису толерантності повинно стати встановлення такого «зрізу» його дослідження, який би забезпечив одержання та експериментальне вивчення найбільш повного набору характеристик. Це дуже важливий етап системного дослідження в психології, без якого неможливо здійснити дійсно системний опис психологічних об'єктів. Таким «зрізом» системного дослідження толерантності ми обрали локальні форми його опису різного рівня узагальненості: від найбільш загальних до описів певних видів толерантності[54].

Таким чином було проаналізовано такі різновиди форм опису толерантності як термінологічні (монографії, статті, присвячені теоретичному аналізу феномена толерантності) та емпіричні (наукові статті, звіти, які висвітлюють результати експериментальних досліджень механізмів толерантності). Ці описи, доповнюючи один одного, можуть зробити суттєвий

внесок у створення цілісного образу толерантності, його компонентного складу. Науковий аналіз та узагальнення цих двох видів даних про толерантність, тобто характеристики їх компонентного складу, бажано проводити в методологічно обґрунтованих термінологічних описах[48].

Саме розробка схеми для такого системного упорядкування даних про толерантність стала метою проведеного нами структурного аналізу (із завершальним синтезом) одержаної множини характеристик толерантності двох поданих вище локальних форм опису. Здійснювався цей аналіз згідно із процедурою системного дослідження через визначення відносин між елементами системи (у нашому випадку це компоненти толерантності), які в сукупності дають уявлення про її структуру, тобто принципову структуру толерантності особистості.

У процесі структурного аналізу були виявлено, по-перше, такий тип взаємовідносин компонентів толерантності, що витікає із самої біосоціальної природи людини (суб'єкта толерантності) як рівневість (збігається з рівневістю організації людини). По-друге, на основі даного типу взаємовідносин компонентів толерантності була встановлена можливість формування підструктур її загальної структури[52].

Таким чином ієрархічна структура толерантності утворюється компонентами кожного з трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності: психофізіологічного, психологічного, соціальнопсихологічного. Найнижчий психофізіологічний рівень (вегетативні реакції, зміни психомоторики тощо) в системі толерантності представлений нервовопсихічною стійкістю[50].

Психологічний рівень (показники психічних функцій) включає тріаду компонентів: когнітивний, емоційний, поведінковий. Особистісні установки, цінності та смисли об'єднані на соціальнопсихологічному рівні. Використання розробленої процедури системного аналізу дозволило нам також одержати більш системні уявлення і про функції толерантності. Про складність і різноманітність функцій толерантності свідчать численні їх тлумачення у

різних авторів. Проаналізувавши низку досліджень, ми виділили такі функції толерантності:

- 1) інформаційна функція – сприяє фіксуванню у свідомості людини інформації про основні факти, поняття, що розкривають сутність толерантності як якості гуманної особистості;
- 2) функція розуміння – реалізується в сприйнятті й у взаємному розумінні людиною намірів, установок, переживань, станів іншої людини;
- 3) емотивна функція – визначає емоційне сприйняття людини, а також зміну з його допомогою власних переживань і станів;
- 4) значеннєва функція – обумовлює усвідомлення й прийняття толерантності як якості гуманної особистості;
- 5) регулятивна функція – реалізується в регуляції людиною власних дій[47].

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що складна функція толерантності включає в себе всі перелічені підфункції. Але для системного опису відносин між ними, тобто побудови функціональної структури толерантності, нами була використана системна технологія і одержана з її допомогою функціональна структура в загальнонаукових категоріях і психологічних поняттях, яка виконала роль психологічного базису. Правильність вибору психологічного базису для процедури функціонального аналізу не викликає сумніву, оскільки стан людини, в якому реалізується толерантність, є конкретним станом психіки в той чи інший момент часу і, безумовно, виконує ту чи іншу функцію[29].

Згідно з функціональною структурою психіки основними її функціями є функції відображення і регулювання, які, за визнанням багатьох психологів, тісно між собою пов'язані при відносній самостійності – діалектичний зв'язок. Тобто відображення регулюється, а регулювання здійснюється на основі одержаної в процесі відображення інформації[48].

Участь толерантності і в психічному відображенні, і в психічному регулюванні не викликає сумніву. Проте конкретний компонентний склад

толерантності обумовлює домінування в ньому тієї чи іншої функції. Але при цьому не можна не зробити висновок, що реалізація кожної функції толерантності та їх взаємодія відбувається за допомогою третьої об'єднувальної функції психіки – функції інтеграції, яка здійснюється у свідомості та забезпечує цілісність психіки в нормі, тобто цілісність всього психічного життя людини у її стосунках із зовнішнім середовищем. Тобто згідно з умовами системного аналізу здійснено роздвоєння інтеграції як загальної функції толерантності (за аналогією з загальною функцією психіки) на функцію психічного відображення та психічного регулювання[35].

Таким чином, у результаті проведеного структурного та функціонального аналізів компонентного складу толерантності можна зробити висновок, що загальною її функцією є функція інтеграції цього складу, що охоплює і психіку, і сому (з домінуванням психіки), у проміжках часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта змінами зовнішнього або внутрішнього середовища[36].

Ця загальна функція толерантності (за правилами системного аналізу) забезпечує реалізацію двох протилежних функцій – відображення та регулювання. Таким чином використання загальних системних ідей у розробці моделі толерантності як системного явища дає нам можливість більш явно виділити її характеристики: цілісність, організацію зв'язків усередині системи, ієрархію рівнів керування системою тощо. У науковій літературі терміни «толерантність» і «терпимість» часто вживають як синоніми. Представлені поняття мають у певному змісті спільні етимологічні корені. «Словник сучасних іноземних слів» включає таке визначення:

«Толерантність – терпіння, стійкість, стримання, терпимість, здатність переносити несприятливий вплив, поблажливість до чого-небудь, витривалість ». З Філософського аспекту толерантне ставлення розглядається як представлений різновид поглядів і концепцій мислителів різних епох, які прагнули досягти конструктивного обґрунтування толерантності як принципу людського співжиття. Філософські західноєвропейські погляди ще з часів

античності визначила інтерес до розуміння толерантного ставлення. Співчуття як «першофеномен моралі» посідає головне місце й у роботах філософа А. Шопенгауера, котрий розглядав супутні цьому явищу передбачливість і милостивість у ставленні до будь-якого «іншого» як необхідні умови відвернення втрат, суперечок і сварок [25].

В аспекті теорії «здорової особистості» А. Маслоу, терпеливе ставлення виступає як один з основних принципів, що дає ключ до розуміння змісту людини, пояснює специфіку взаємодії особистостей. Слід визначити, що терпимість – це один з можливих шляхів особистості, яка знаходиться в процесі самоактуалізації, особливо, коли йдеться мова про самоактуалізацію як про особистісного зростання, можливість вибору, можливість приймати себе й оточуючих людей такими, якими вони існують, встановлення з іншими людьми гармонійних особистих стосунків [11].

М. Бахтін розглядає толерантність з точки зору «внутрішньої соціальності» людини, того, що саме в процесі вільного діалогу («я» для «ти») розкривається людська індивідуальність [4].

Своєрідно питання толерантності в контексті умови продуктивного буття, представлено у роботах Е. Фромма. [23] Найпершою виключно людською потребою особистості він вважає потребу в у міжіндивідуальних зв'язках, спілкуванні. Єдина досить продуктивна тактика встановлення контакту з іншим – це любов, яка надає людині свободу бути самостійною, унікальною і дозволяє їй задовольняти потребу у встановленні контактів, не порушуючи власну незалежність й цілісність [22].

Принцип терпимості ядро підкреслюється в контексті концепції «особистості, яка повноцінно функціонує» та не директивної терапії К. Роджерса. Надати допомогу людині, яка її потребує, зокрема у вирішенні виникаючих у неї складнощів, можна не директивним шляхом, а спираючись на 8 прагнення людини до позитивних змін та свободи. Саме це стає можливим завдяки повноцінному прийняттю людини, конгруентності й емпатійному розумінню, в результаті чого стимулюється тенденція особистості до

реалістичного уявлення про себе, самоактуалізації, вирішення протиріч між «ідеальним Я» та «реальним Я», і, відповідно, більш терпимому відношенню до оточуючих й себе. [11].

Вчений Г. Олпорт толерантність характеризує особистісною рисою людини демократичного суспільства, яка поєднує автономність, знання про себе, здатність до емпатії, відповідальність, почуття гумору, доброзичливість. На думку вченого, є два шляхи особистісного розвитку: інтолерантний та толерантний. Інтollerантний шлях, обумовлюється прагненням переносити потребу в порядку, відповідальність на оточення, бажанням безмежної та масштабної влади, представлення про власну винятковість

Толерантний шлях як правило обирає вільна людина, з позитивною «Я-концепцією», біль доброзичлива до оточуючих. [3]. Г. Олпорт надає узагальнену характеристику толерантної особистості за наступними параметрами:

- здатність до емпатії (схильність давати більш адекватні судження про людей);
- знання самої себе (толерантна людина добре усвідомлює свої переваги та недоліки й не схильна у всіх бідах звинувачувати оточуючих);
- перевага віддається свободі, демократії (для неї не має великого значення ієрархія у суспільстві);
- орієнтація на себе (толерантна людина більш орієнтована на особисту незалежність, менше – на належність до зовнішніх інститутів та авторитетів);
- відносно менша потреба в порядку (толерантна людина менш орієнтована на соціальний порядок, менш педантична);
- потреба у визначеності (визнає різноманітність, готова вислухати будьяку точку зору й відчуває менший дискомфорт у стані невизначеності);
- захищеність (відчуття безпеки та переконання, що з загрозою можна впоратись)
- відповідальність (розвинуте почуття відповідальності, не перекладає відповідальність на інших);[11]. Слід зазначити філософськ

Гіпотеза про можливість різноманітних варіантів розвиненості, ступеню та якості рівнів психічного здоров'я, побудував «тривимірний простір психічного здоров'я». Кожна вісь цього простору відповідає тому чи іншому виміру, площині цього здоров'я – особистісній, індивідуально-виконавчій і психофізіологічній. Таким чином будь-який психічний стан людини може бути представлений як точка в цьому просторі, координати якої задані наявними – або позитивними (ступені здоров'я), або негативними (ступені нездоров'я) – показниками по кожній з осей. Відповідні поєднання представлені у вигляді матриць, що показують, які варіанти можуть поєднуватись або з особистісним здоров'ям, або з відхиленнями особистісного здоров'я[28].

Цю розробку, на наш погляд, можна застосувати і для толерантності. Кожен з рівнів системи толерантності, маючи свої критерії, повинен мати і свої особливі закономірності протікання. Не дивлячись на взаємозв'язок і взаємообумовленість рівнів, можливі різноманітні варіанти їх розвиненості. Тобто система толерантності, будучи багаторівневою, може «страждати» на одних рівнях при відносній збереженості інших[38].

В залежності від рівня розвинутості кожної складової системи змінюється і рівень його домінування, що в свою чергу приводить до перетворення всієї системи й утворення трьох основних типів толерантності. Умовно можна дати їм такі визначення:

- 1) толерантність – прийняття;
- 2) толерантність – поблажливість;
- 3) толерантність – витривалість.

Кожна складова толерантності характеризується відповідними ознаками, які залежать від рівня вираженості компонентів, що входять до складу толерантності як системи[49].

Підсумовуючи вищесказане можна запропонувати модель етапів становлення толерантності. Якщо ознаки, які входять до «толерантності витривалості», передують її розвитку, а ознаки «толерантності

поблажливості» характеризують початковий етап її становлення, то ознаки «толерантності-прийняття» відображають її у всій повноті. Ієрархія структурних елементів толерантності дозволяє верхнім (пізнішим) складникам виконувати регулюючу функцію відносно нижніх. Так людина, яка має ціннісні орієнтації на доброту, гуманність може компенсувати недостатню психофізіологічну стійкість[54].

У реальних умовах життєдіяльності вираження вказаних ознак може варіюватися і з'єднуватися залежно від обставин діяльності і умов, в яких знаходиться людина. У той же час даний підхід можна використовувати як певну модель для дослідження вираженості (становлення) або типу толерантності, щоб зрозуміти, якою мірою вона представлена в індивідуальності тієї або іншої людини.

1.2. Індивідуально-психологічні особливості толерантності

Індивідуально-психологічний аспект вивчення толерантності спрямований на психологічні особливості, що допомагають особистості розбудовувати позитивні конструктивні стосунки як з оточуючими, так у системі власної Я-концепції. Така широка дефініція відповідного аспекту толерантності свідчить про різноманіття залучених у систему толерантності індивідуально-психологічних складових, що мають когнітивний, афективний і поведінковий характер[70].

Правомірність виокремлення індивідуально-психологічного аспекту толерантності і відповідних складових й умов цього феномену підтверджується роботами низки дослідників що вивчають розвиток і природу толерантності. Так, О. Б. Скрябіна, описуючи толерантність, виокремлює тріаду компонентів: когнітивний, емоційний і поведінковий. На мій погляд, цей підхід дозволяє вдало систематизувати індивідуально-психологічні особливості толерантності як системної характеристики особистості. Перейдемо до більш детального розгляду вказаної тріади складових[64].

Когнітивний компонент толерантності полягає в усвідомленні й прийнятті людиною складності, багатомірності – як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання різними людьми, а також відносності, неповноти й суб'єктивності (щонайменше – часткової) власних уявлень і своєї картини світу. Толерантність у когнітивному «вимірі» найяскравіше проявляється саме в ситуаціях протиріч – при розбіжності думок, зіткненні поглядів – і дозволяє розглядати цю розбіжність як прояв плюралізму, багатства індивідуального сприйняття та інтерпретацій. Когнітивна інтолерантність – навпаки, виходить із позиції наявності «норми», «відповідності правильному», тому відкидає саму можливість множинності поглядів, зводячи всякі розбіжності між поглядами й оцінками різних людей до помилок, оман або навіть навмисної протидії. Толерантність, таким чином, означає ще й здатність не зводити розбіжності у думках (когнітивний «конфлікт») до міжособистісного конфлікту[61].

Індивідуально-психологічні особливості толерантності характеризують внутрішні риси особистості, які впливають на її здатність сприймати й приймати різноманітність та відмінності інших людей. Толерантність визначається як схильність до терпимості, розуміння та прийняття людей іншої культури, релігії, національності чи з іншими поглядами на життя, що передбачає певний рівень психологічної стійкості, самоконтролю та емпатії.

Основні індивідуально-психологічні особливості толерантності включають:

1. Емпатія – здатність розуміти та співпереживати почуттям іншої людини, що сприяє сприйняттю чужих проблем і поглядів. Емпатичні люди частіше проявляють толерантність, оскільки здатні побачити ситуацію з іншого боку.
2. Рефлексія – здатність до самопізнання і аналізу власних думок, почуттів та вчинків. Люди, здатні рефлексувати, мають тенденцію ставити під сумнів свої стереотипи та упередження, що є важливим для розвитку толерантності.

3. Психологічна гнучкість – вміння пристосовуватися до змін та бути відкритим до нової інформації. Психологічно гнучкі люди здатні адаптуватися до різноманітних соціальних умов, що сприяє позитивному сприйняттю інших.
4. Самоконтроль та емоційна стійкість – здатність керувати своїми емоціями і поведінкою в конфліктних ситуаціях. Люди з розвиненим самоконтролем здатні зберігати спокій і стриманість, що знижує ризик виникнення агресії чи конфлікту.
5. Альтруїзм і гуманістичні установки – схильність до доброзичливого ставлення до інших людей, незалежно від їхніх відмінностей. Альтруїзм проявляється у прагненні допомогти, підтримати та не критикувати іншу людину за її особливості.
6. Соціальна компетентність – здатність встановлювати і підтримувати позитивні стосунки, ефективно взаємодіяти з людьми різних поглядів та культур. Високий рівень соціальної компетентності зменшує ризик конфліктів та сприяє гармонійним відносинам у багатокультурних середовищах[52].

Таким чином, індивідуально-психологічні особливості толерантності включають низку особистісних якостей, які сприяють здатності сприймати інших без упереджень, поважати культурні та особистісні відмінності, а також спрямовують особистість до позитивного, доброзичливого ставлення до оточення[56].

На думку багатьох вчених основою толерантності може бути названа гнучкість (дивергентність) мислення, що значною мірою змістовно перетинається з когнітивною складністю у вказаних вище сприятливих для толерантності аспектах. Дивергентне мислення, яке принципово відрізняється від конвергентного, визначається Дж. Гілфордом як «тип мислення, що йде в різних напрямках», а не спрямоване на пошук одного вірного рішення. Такий тип мислення допускає альтернативність шляхів вирішення проблеми, приводить до несподіваних висновків і результатів. Дослідження мислення та

творчих здібностей Дж. Гілфорда, Ж. Піаже, показує важливість у функціонуванні когнітивних процесів таких складових: виявлення в об'єкті все нових і нових властивостей шляхом включення його в нові зв'язки і відносини; прийняття і розуміння розбіжностей різних ознак і властивостей; висування дискретних, паралельних, альтернативних, взаємодоповнюючих (або взаємовиключних) ідей; комбінаторних здібностей; варіювання шляхів вирішення проблеми; вміння самостійно оперувати уявленнями з постійним додаванням своїх фактів до суджень та умовиводів; здатність до самовизначення в ситуації невизначеності; вміння легко переходить від одного аспекту проблеми до іншого, не обмежуючись однією єдиною точкою зору. Усі ці компоненти і результати дивергентного мислення підкреслюють здатність до сприйняття розбіжностей і різних точок зору, вміння знаходити різноманітні рішення, що є як основою так і наслідком когнітивної толерантності зокрема і загальної системи толерантності в цілому[29].

Таким чином, одним з найбільш показових когнітивних індикаторів толерантності може вважатися дивергентне мислення, що пов'язане з прийняттям різних точок зору, творчістю, позитивним сприйняттям розбіжностей і гнучкістю категоризації людей і явищ за тими чи іншими ознаками.

Емоційний компонент толерантності має особливе значення завдяки тому, що саме цей вимір комунікативної ситуації є особливо важливим у формуванні спільності чи роз'єднаності (навіть до нетерпимості) співрозмовників [39]. У якості основної складової емоційного компонента може бути названа емпатія. Однією з головних функцій емпатії в системі толерантності є компенсація як можливих розбіжностей між співрозмовниками в когнітивній або поведінковій площинах (індивідуально-психологічний рівень), так і недостатньої нервово-психічної стійкості (психофізіологічний рівень), що у свою чергу перешкоджає переростанню їх взаємодії в міжособистісне протистояння й нетерпимість.

Оскільки емпатія розглядається як специфічна форма відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини та складна психологічна система забезпечення Я-Ти-зв'язку (М. Бубер), системо-утворюючу функцію в якій виконує діалогічність свідомості людини, то саме адекватність такого відображення зумовлює розуміння і прийняття Іншого. Одним із чинників толерантності можна вважати рівень розвитку емоційного інтелекту[42].

Вміння розуміти і керувати власними і чужими емоційними станами, безумовно, має відігравати свою роль як у збереженні емоційної рівноваги, позитивного характеру діяльності, так і у встановленні гармонійних, продуктивних стосунків з іншими. Поняття емоційний інтелект як таке з'явилося у перебігу завдяки працям Г. Гарднера.

Вміння долати небажані емоційні стани, зберігати продуктивний характер діяльності за різних обставин, розуміти емоції інших та підтримувати з ними позитивні стосунки зближують емоційний інтелект з різними компонентами системи толерантності.

Отже, емоційний інтелект і така його складова, як емпатія (що може розглядатися і окремо), можуть розглядатися як емоційні передумови або індикатори толерантності[28].

Поведінковий компонент толерантності, за визначенням становить найбільш видиму частину «айсберга толерантності» і традиційно привертає особливу увагу – як при діагностиці, так і при навчанні.

До поведінкової толерантності належить велика кількість конкретних умінь і здібностей, серед яких виділимо:

- здатність до толерантного висловлення й відстоювання власної позиції як точки зору (Я-Висловлювання тощо);
- готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших (сприйняття думок і оцінок інших людей як вираження їх точки зору, що має право на існування – незалежно від ступеню розбіжності з власними поглядами);

- здатність до «взаємодії різномислячих» і вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компроміс і консенсус);
- толерантна поведінка в напружених й ексквізитних ситуаціях (при відмінностях в точках зору, зіткненні думок або оцінок). Останнє заслуговує на особливу увагу, тому що у всіх вимірах саме такі граничні ситуації значимих зустрічей з іншими є показниками толерантності.

Таким чином, дивергентне мислення, емпатія, і, більш широко, емоційний інтелект, низка поведінкових умінь і здібностей можуть розглядатися як важливі когнітивні, емоційні й біхевіоральні складові та передумови толерантності, що значною мірою і складають індивідуально-психологічний аспект чи рівень останньої[38].

Толерантність — це питання вибору. Вона не вимагає перетворення інших на толерантних. Толерантність не означає прийняття того, чого не хочеться приймати. Отже, парадокс легко вирішити: толерантність — це питання власного вибору, а не соціального примусу. Незважаючи на це, існують способи поліпшення соціального середовища для толерантності, а також суто раціональні причини такого поліпшення[51].

Нетерпимість—це не лише відсутність толерантності, а специфічне ставлення, яке характеризується небажанням прийняти право людей та альтернативні погляди, відсутність поваги до інших людей, поводження з людьми або групами з різними ідентичностями ворожим способом. Нестерпність у мультикультурних і багатонаціональних суспільствах призводить до порушень прав людини, насильства та внутрішніх перешкод.

Надзвичайні випадки можуть також включати різні форми геноциду. Введення нетолерантності в контекст допомагає виявити структури нетерпимості та пояснює, яким чином вона може спричинити утворення небезпечного середовища насильства, конфліктів і війни. Перший випадок, що розглядатиметься,— це Руанда 1994 року, де близько 1 мільйона представників народів тутсі і поміркованих хуту загинули внаслідок геноциду. Другий випадок стосується Косово 1999 року, коли було зафіксовано близько

10 000–11 000 смертей. Нетерпимість може спостерігатися впродовж століть у всіх суспільствах, але ці два контексти будуть виокремлені, оскільки вони є відносно недавніми і трапилися за різних обставин і на різному підґрунті.

Толерантність є показником позитивних соціальних відносин і може сприяти досягненню сталого миру. Так само відсутність толерантності (стосовно меншин, вразливих груп тощо) може призвести до напруженості, що спричиняє насильство, конфлікти та війни[32].

Толерантність — це повага до людей, які відрізняються від конкретного індивіда. Люди можуть бути різними з погляду раси, етнічної приналежності, мови, релігії, громадянських поглядів, статевої або гендерної ідентичності, фізичних можливостей і тисяч інших критеріїв. Толерантність може відображатися у багатьох формах.

Різні групи людей мають рівний доступ до освіти, охорони здоров'я, економічних можливостей або влади. Необхідно, щоб жоден громадянин не був позбавлений своїх основних прав на основі етнічної приналежності, мови, релігії, походження, раси, статі чи гендерної ідентичності. Відсутність будь-яких бар'єрів дозволяє кожній особі досягти успіху на основі власних навичок або кваліфікації[56].

Різні групи людей повністю інтегровані у суспільство. Громадянин сприймається як невід'ємна частина суспільства, незалежно від його походження, статі, раси, мови, етнічної приналежності, релігії, політичних поглядів тощо. Важливо, щоб усі соціальні групи та меншини мали змогу брати участь у суспільному дискурсі (з економічних або політичних питань) і співпрацювати для вирішення спільних проблем, що стоять перед країною. Таким чином, усі громадяни зацікавлені у створенні мирної, заможної та процвітаючої країни, де кожен може проявити себе[68].

Дотримання традицій меншин. Необхідно, щоб кожен громадянин міг публічно говорити рідною мовою, дотримуватися власних релігійних звичаїв чи культурних традицій, а також висловлювати громадянську позицію без будь-якої дискримінації чи неповаги. Крім того, ніхто не має ставити під

сумнів збереження ідентичності та можливості культурного розвитку кожної людини.

Усі групи людей почуваються захищеними від упереджень або дискримінації. Громадянин не повинен боятися за своє життя, безпеку, власність або працевлаштування через його членство в певній групі людей. Важливо, щоб усі громадяни могли розраховувати на державні установи для досягнення правосуддя у разі суперечок.

Суспільство визнає важливість захисту меншин і вразливих груп. Суспільство можна вважати зрілим, якщо воно усвідомлює переваги культурного розмаїття. Таким чином, взаємодія між різними етносами або релігіями може збагатити суспільство в цілому шляхом взаємного обміну досвідом[24].

Нарешті, громадські організації або активні громадяни докладають зусиль для збереження різноманіття і толерантності. Численні країни та суспільства наштовхуються на перешкоди в питанні толерантності. Нетерпимість впливає з ідеї, що власна група певних людей перевершує інших. Нетерпимість може відображатися як на офіційному, так і на суспільному рівнях.

Інколи нетолерантність є складовою свідомої державної політики щодо певної групи чи меншини. Можна навести численні приклади того, як влада дискримінувала різні групи людей за етнічними, расовими, релігійними чи іншими ознаками. Антисемітизм був важливою частиною державної політики в нацистській Німеччині, яка пізніше спричинила Голокост і як наслідок — загибель 6 мільйонів євреїв під час Другої світової війни[54].

Протягом чотирьох десятиліть уряд Південно-Африканської Республіки проводив політику апартеїду, яка передбачала дискримінацію громадян за кольором шкіри, відмінним від білого. Є багато країн, в яких етнічні або релігійні меншини позбавлені власних політичних або культурних прав, незважаючи на те, що живуть на своїй батьківщині. Нарешті, у багатьох країнах для жінок обмежено участь у громадському житті. У зв'язку з цим

політика уряду багато в чому визначає суспільні настрої щодо окремих груп людей, що призводить до таких важких наслідків, як расизм, агресивний націоналізм, релігійний екстремізм та ксенофобія[54].

Проте недискримінаційна політика є недостатньою для запобігання нетерпимості у суспільстві. У кожній країні може існувати специфічне ставлення до різних груп людей як результат багатьох факторів, що можуть впливати на громадські настрої. На суспільному рівні існує багато форм нетерпимості до расових, етнічних чи релігійних груп, іммігрантів або сексуальних меншин.

Якщо уряд та суспільство не перешкоджають нетерпимості, це може спричинити обурення, що супроводжуватиметься міжгруповим насильством. Як уже зазначалося, часті випадки міжгрупового насильства провокували збройні конфлікти у великій кількості країн. Тому життєво важливо реагувати на подібні випадки на ранній стадії, незалежно від численності вразливої групи[28].

Зростання конфліктності, агресивності, протистоянь породжують мрії й уявлення про толерантний світ, тобто світ без насильства і жорстокості, світ, в якому найголовнішою цінністю є неповторна і недоторкана людська особистість. Отже, сутність толерантності слід шукати в природі людини, яка прагне до самопізнання й самовдосконалення. Намагання змінити себе, покращити себе, знайти в собі суто людську природу може стати справжньою основою толерантності[62].

Істинна людська природа проявляється як альтруїзм, здатність до самообмеження, самопожертвування й самовідданості та, найголовніше, у вірі в безмежну можливість удосконалювати самого себе. Діти на практиці пізнають, що таке повага і терпимість по відношенню до інших, отримують основи, необхідні для творення миру і розвитку спільноти. Дії, вжиті ними для служіння співтовариству, сім'ї, класу, школі, зміцнюють їх знання і роблять можливим створення суспільства взаємної згоди, де панує радість і гармонія.

Гуманна атмосфера завтрашнього суспільства закладається сьогодні в школі, і толерантний учень сьогодні – це гуманне суспільство завтра.

Толерантність як характеристика соціуму невіддільна від усієї системи його політичних, культурних, моральних, релігійних та інших цінностей. Ідея єдино правильної лінії, єдиної найвищої істини, вічний поділ на «своїх» і «чужих», ксенофобія породжують, як правило, і єдину стратегію розв'язання конфліктів – конфронтацію до переможного кінця[43].

Справжні прояви толерантності в суспільстві мають під собою не тільки глибокі моральні підвалини, але й довгий шлях демократичного розвитку, тривалий цивілізуючий вплив християнської культури і відповідних норм життя, що закріпилися в родинному вихованні і в системі освіти. Незалежно від позиції дитини, її світогляду, поважне ставлення до неї є необхідним принципом виховного процесу. При формуванні толерантності цей принцип набуває подвійну значущість.

Поважаючи і приймаючи позицію і думку дитини, при необхідності коректуючи їх, ми показуємо їй приклад толерантного ставлення до людини з іншим поглядом на світ. Необхідна цілеспрямована педагогічна робота із закладання основ толерантності особистості в процесі виховання підростаючого покоління[37].

Як перший крок виховання толерантності вимагає подолання притаманного дитині когнітивного та емоційного егоцентризму: виховання здатності бачити і розуміти відмінність іншої людини від себе самого, сприймати цю відмінність як цінність; визнавати за іншим право бути іншим (відрізнитися зовнішнім виглядом, вірою, мовою, думкою, вчинками); емоційно приймати іншого як такого; хотіти взаємодіяти з ним як таким, не намагаючись уподібнити його до себе і не підганяючи його до своїх уявлень про те, яким йому належить бути і як належить чинити чи думати в певній ситуації. Дитина легко засвоює теоретичні знання про терпимість до інших рас, мов, народів, про співчуття до скривджених долею, однак це ще не забезпечує формування толерантності як риси її особистості. Найкращим

способом тут є реально навчати дітей толерантності в різних ситуаціях родинного та шкільного життя, примушуючи їх щодня вникати у розуміння іншої, не подібної до себе людини, перейматися до неї співчуттям, пізнавати її проблеми і способи дії, привчатись не тільки допомагати, а й реально взаємодіяти в конкретних ситуаціях[58].

Виховання толерантності має бути метою діяльності усіх соціальних інститутів, включаючи школу і родину. Перші уроки моральності дитина отримує у своїй родині від батьків. Однак більшість батьків не приділяють належної уваги вихованню, обмежуючись лише матеріальним забезпеченням дітей. Їм залишається тільки на власному досвіді пізнавати, що є добро, що – зло.

Щоб виховати дитину толерантною, необхідно виходити з того, що діти - дзеркало відносин і характерів батьків. Тому для початку необхідно самим ставитися до своєї дитини толерантно[42].

Виховання толерантності в сім'ї По-перше, не ображати її.

По-друге, вислуховувати її думку і рахуватися з нею.

По-третє, вміти прощати образи і просити вибачення у дитини. Це найскладніший момент, але в той же час і найважливіший, оскільки у дітей загострене почуття справедливості.

По-четверте, не можна принижувати гідність дитини - ігнорувати її, проявляти неповагу до її захоплень тощо.

По-п'яте, не варто змушувати дитину за допомогою сили робити те, що хочеться вам.

По-шосте, вміти домовлятися без сварок і руйнівних конфліктів. Під словосполученням «руйнівний конфлікт» мається на увазі протистояння, яке завдає «противнику» збитків, моральних чи фізичних[38].

Зрозуміло, що в повсякденному житті неможливо уникнути протиріч інтересів, бажань і думок. Завдання батьків – повернути конфлікт у конструктивну ситуацію, викликавши дитину до розмови про протиріччя, що виникли, і намагатися спільного прийняття компромісних рішень. Для того

щоб батьки могли виховувати дітей у дусі толерантності, потрібно володіти відповідними знаннями, а саме: батькам необхідно формувати у підлітків систему цінностей, в основі якої лежать такі загальні поняття, як згода, компроміс, взаємне прийняття і терпимість, прощення, ненасильство, співчуття, розуміння, співпереживання і т.п.[57].

Головні методи виховання в сім'ї – це приклад, спільні з батьками заняття, бесіди, підтримка дітей, особливо підлітків в різних справах, у вирішенні їх проблем, залучення їх до різних видів діяльності в сім'ї та поза нею. Дитина, підліток на прикладі своєї родини засвоює соціальні зв'язки і ролі у світі. Підростаючи, він все більше орієнтується на однолітків, формальні та неформальні молодіжні об'єднання. Батьки, які дають йому відносну свободу, повинні бути надійним тилом для нього, забезпечувати в нього почуття впевненості при виникненні складних ситуацій. Виховувати толерантність у родині – значить прищеплювати повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, різних форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності.

При вихованні дитини треба також враховувати, що людський мозок запам'ятовує абсолютно все. Питання лише в тому, відкладеться це у свідомості чи в підсвідомості. Виховувати дитину особистим прикладом найскладніше, але в той же час найбільш ефективно. Для того щоб донька виросла жіночною, матері необхідно самій бути такою і вчити її охайності. Велику роль у житті дівчинки грає і батько, оскільки від того, як він з нею спілкується і ставиться до неї, залежить те, яких взаємин вона буде шукати з чоловіками, коли виросте[51].

Сина-підлітка слід виховувати в спокійній строгості. Зрозуміло, це не означає, що його не треба любити. Дитину з самого народження повинна оточувати батьківська любов. Що стосується досвіду відносин до людей, то вони будуть такими, які прийнято у сім'ї: або дружелюбні, або підозрілі і недовірливі. І саме це буде сприяти формуванню толерантності дитини. Агресивна поведінка членів родини в повсякденних життєвих ситуаціях:

крики, лайка, хамство, приниження один одного, взаємні докори і образи закладають підґрунтя інтолерантності підлітка[57].

Психологи вважають, що дитина виявляє агресивність у кілька разів частіше там, де агресію дорослих вона бачить щодня, і де такі прояви стають нормою відносин у родині. Якщо дитину постійно критикувати, вона вчиться ненавидіти; якщо дитина живе у ворожнечі, вона вчиться агресивності; якщо дитину висміюють, вона стає замкнутою; якщо дитина росте в докорах, вона вчиться жити з почуттям провини. Якщо дитина росте в терпимості, вона вчиться з розумінням приймати інших; якщо дитину підбадьорюють, вона вчиться вірити в себе; якщо дитина росте в чесності, вона вчиться бути справедливою; якщо дитина росте в безпеці, вона вчиться вірити в себе; якщо дитина живе в розумінні і взаємоповазі, вона вчиться знаходити любов у цьому світі. Непослідовність батьків у навчанні дітей правилам і нормам поведінки впливає на формування морального стрижня їх характеру: сьогодні батькам зручно говорити одне, і вони ж нав'язують цю лінію поведінки дітям, завтра їм зручно говорити інше, і це інше теж нав'язується[52].

Це призводить до розгубленості, озлоблення, агресії проти батьків та інших людей. Є низка правил виховання: вчіться слухати і чути свою дитину; робити так, щоб тільки батьки знімали її емоційну напругу, дозволяти дітям висловлювати негативні емоції; вміти прийняти і любити їх такими, якими вони є. Покора, слухняність і старанність будуть там, де вимоги пред'являються розумно[34].

У цьому випадку у дитини будуть розвиватися риси толерантної особистості: терпіння, вміння володіти собою, довіра, чуйність, здатність до співпереживання, поблажливість, позитивне ставлення до інших, почуття гумору, терпимість до відмінностей, доброзичливість, гуманізм, допитливість, вміння слухати, неохочість засуджувати інших, альтруїзм. Жила-була на світі сім'я. Більше 100 осіб було в цій родині, і займала вона ціле село. Ви скажете: ну і що, хіба мало великих сімейств на світі. Але справа в тому, що сім'я була особлива – мир і лад панували в тій сім'ї. Ні сварок, ні лайки, ні,

Боже збав, бійок і чвар. Дійшов слух про цю сім'ю до самого владики країни. Він вирішив перевірити, чи правду говорять люди. Прибув він в село, і душа його зраділа: кругом чистота, краса, достаток і світ. Добре дітям, спокійно старим. Здивувався владики[27].

Вирішив дізнатися, як жителі села добилися такого ладу. Прийшов він до глави сім'ї; розкажи, мовляв, як ти досягаєш такої згоди і миру в твоїй родині. Той взяв аркуш паперу і почав щось писати. Писав довго, видно, не дуже сильний був у грамоті. Потім передав лист владики. Той узяв папір і почав розбирати каракулі старого. З великими труднощами він їх розібрав і здивувався. Три слова були написані на папері: любов, вибачення, терпіння. І в кінці листа: сто разів любов, сто разів вибачення сто разів терпіння. Прочитав владики і запитав: - І все? - Так, - відповів старий, - це і є основа життя всякої хорошої сім'ї. І, подумавши, додав: - І світу теж. Китайська притча «Лагідна сім'я» 48 Базові цінності особистості закладаються в процесі виховання та освіти. Саме тому дана проблема не може бути вирішена поза процесом цілеспрямованого формування толерантності, який має здійснюватися у загальноосвітніх закладах. Виховання на основі вічних, істинних цінностей - не тільки і не стільки педагогічна проблема, це проблема розвитку всього суспільства[52].

Актуальність проблеми толерантності пов'язана з тим, що сьогодні на перший план висуваються цінності та принципи, необхідні для загального виживання і вільного розвитку (етика і стратегія ненасильства, ідея терпимості до інших і чужих позицій, цінностей, культури, ідея діалогу і взаєморозуміння, пошук взаємоприйнятних компромісів тощо). Цінності толерантності - це миролюбність, терпимість до етнічних, релігійних, політичних, конфесійних, міжособистісних розбіжностей, визнання можливості рівноправного існування «іншого».

В особистісному аспекті цінності толерантності визначаються людськими чеснотами: це – мистецтво жити в світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи, при цьому, не порушуючи прав і свобод інших

людей. У той же час, толерантність - це не поступка, поблажливість чи потурання, а активна життєва позиція на основі визнання іншого. Педагогіка співробітництва і толерантність – це поняття, без яких неможливі будь-які перетворення в сучасній школі. Актуальність проблеми виховання толерантності зумовлена тим, що на цьому життєвому етапі починає складатися взаємодія між дітьми, які прийшли з різних мікросоціумів, з різним життєвим досвідом і з несформованою комунікативною культурою[45].

Для толерантного розуміння дітей в процесі їх взаємодії педагогу необхідно вивчити їх родинний досвід міжособистісних відносин. У школі важливо навчити дитину приймати іншу людину як значущу і цінну, а також критично ставитися до своїх власних поглядів. Учитель був і залишиться Ціннісні основи виховної діяльності педагога значущою ланкою в навчально-виховному процесі. Щоб вирішити проблему формування толерантних відносин учнів, вчителю самому необхідно зрозуміти важливість співпраці у процесі толерантних відносин «вчитель - колектив - вчитель». Стати толерантним в одну мить неможливо, тому педагог, який визнає необхідність виховання толерантності в учнях, має починати з себе: з самоаналізу, самовдосконалення, подолання власних культурних недоліків тощо. Вчитель насамперед людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вміє зрозуміти і пробачити їх недосконалість, вірить у те, що кожна дитина може стати хорошою людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі прикрощі та радості, знає душу дитини, ніколи не забуває, що він і сам був дитиною[54].

Є методи, які допомагають педагогу досягнути внутрішній світ дитини в його своєрідності і цілісності, проникнути в глибину його переживань, спираючись на почуття та інтуїцію. Даний підхід пов'язаний з процесом формування ставлення однієї людини до іншої, що передбачає толерантне, співучасте, тобто емпатійне ставлення на основі діалогу. Педагог, що вміє підтримувати рівні, вимогливі, ділові відносини з учнями, виявляє повагу до них, не залишає без уваги жодного випадку учнівської неуспішності, готовий

і вміє своєчасно допомогти учням, вправі очікувати, що до його способу оцінювання знань діти будуть ставитися з достатнім ступенем поваги.

Досвід кращих педагогів дав змогу визначити основні вимоги професійної діяльності толерантного педагога: виховувати з любов'ю і в ім'я любові; виховувати в душі миру; бути прикладом для дітей; уникати жорстких ієрархічних відносин; підтримувати емоційні прихильності, розвивати в учнів почуття взаємної поваги; визнавати значимість і здібності вихованців, а також поважати почуття і позицію кожного; створювати вільну і демократичну атмосферу в класі; бути готовим і здатним до діалогу, розуміння, солідарності; бути справедливим; вміти вислуховувати[54].

Толерантність являє собою нову основу педагогічного спілкування вчителя і учня, сутність якого зводиться до таких принципів навчання, які створюють оптимальні умови для формування в учнів культури поведінки, гідності, самовиявлення особистості, виключають фактор страху неправильної відповіді або вчинку[62].

Особлива увага звертається на виховання толерантності в підлітковому віці. Саме в цей період починає формуватися почуття культурної ідентичності людини, а відповідно підвищується інтерес до питань культурної приналежності. У підлітковому віці закладаються основи подальшої соціальної поведінки особистості, в тому числі: здатність до емпатії або конфліктності, соціальна ізоляваність, позитивне або завідомо негативне ставлення до іншого.

У старшокласників важливо виховувати такі якості, як політична обізнаність, свідома участь у політичному житті суспільства, здатність йти на компроміс при розбіжностях і суперечках, справедливість у відносинах з людьми, здатність стати на захист будь-якої людини, незалежно від національності[57].

Як і суспільство в цілому, школа повинна власним прикладом підтверджувати цінності толерантності і втілювати їх. Однією з умов виховання толерантності є освоєння вчителем певних демократичних

механізмів в організації навчального процесу, в спілкуванні учнів один з одним і з учителем. Орієнтація педагога на досягнення смислів поведінки і вчинків дітей означає, що у виховній діяльності на перший план виходять завдання розуміння дитини.

Шлях до толерантності - це серйозний емоційний, інтелектуальний труд і психічне напруження, бо воно можливе тільки на основі зміни самого себе, своїх стереотипів, своєї свідомості. В основі педагогічної діяльності вчителя має бути сенс, а також спілкування на основі живого слова. Педагог Роль педагога у толерантному вихованні учнів толерантний виступає відносно учня в ролі наставника[42].

При інтерпретації педагогом поведінки дитини вихідною позицією є визнання дитини, повагу її «самості», індивідуальності, розуміння того, що її поведінка має для неї суб'єктивний, автентичний зміст. Педагог агресивний, не здатний терпляче навчати, крикливий і байдужий до долі дітей, який використовує оцінку в якості дисциплінарного регулятора, є яскравим представником інтолерантної людини. Мова йде не тільки про нетерпимість майбутніх і чинних учителів до представників будь-якої національної чи соціальної групи, а про нетерпимість до особистості дитини взагалі. Витоки цього в нерозумінні природи дитини; в несформованій чуйності, доброзичливості, у відсутності педагогічної тактовності та здатності до розуміння[38].

Симптомами нетерпимості педагога стосовно дитини є: амбіційність; настороженість у спілкуванні; роздратування; підвищена чутливість; різкі емоційні вибухи (обурення, ненависть), дискримінація поведінки; тактика залякування; негативна вербалізація на адресу дітей; агресивна і ворожа позиція по відношенню до дитини, до людини, несхожого на педагога. Сенс діяльності вчителя у формуванні толерантних відносин – сприяти підвищенню комунікативної компетентності учнів, тобто готовності і вмінню вступати в діалог, разом з іншими шукати істину і повідомляти про результати своїх пошуків у формі, зрозумілою кожному. Виховання толерантності – виховання

терпимості до іншого способу життя, думки, поведінки, цінностей. Цілі виховання толерантності: розвиток емпатичних здібностей у педагогів, дітей і батьків; виховання терпимості до інакомислення; розвиток комунікативних здібностей як основної ознаки особистості, оволодіння толерантною свідомістю; виховання неприйняття до прояву жорстокості, насильства до людей, природи, до всього навколишнього світу[49].

Головне в роботі педагогів - спрямованість змісту діяльності учнів, регулювання міжособистісних відносин. Спілкування має неминущу цінність лише в тому випадку, якщо викличе потребу взаємного обміну думками, ідеями, сприяє прояву уваги і співчуття до людей. Успішне вирішення цього завдання багато в чому залежить від характеру вільного спілкування школярів, їх психологічної схильності до контактів в колективі. Найбільш сприятливою для формування толерантності є колективна творча діяльність з суспільно значущим змістом, коли розширюються її межі та учні можуть проявити своє особистісне ставлення до більш широкого кола людей, однолітків[43].

Для цієї мети можуть бути використані всі види навчальної та позаурочної роботи, зміст яких націлене на формування моральних взаємовідносин між людьми. Виховання культури толерантності має здійснюватися за формулою: "батьки + діти + вчитель". Заходи, в яких беруть участь батьки, служать хорошим прикладом взаємодії двох найважливіших чинників у житті дитини: школи і сім'ї, що об'єднали свої зусилля в навчальному процесі, спрямованому на виховання відкритого, неупередженого ставлення до людського різноманіття. Особливої актуальності проблема виховання толерантності набуває в умовах багатонаціональних колективів, де навчаються діти з сімей самих різних національностей[27].

Слід не допускати ситуацій, коли проявляється нерівність дітей в їхніх правах та обов'язках. Різниця національно-етнічних особливостей, яким учні часто надають оцінний відтінок, а також специфіка сімейного укладу, побуту, традицій накладають певний відбиток на поведінку і на взаємовідносини дітей

з оточуючими. У цих умовах при організації позакласної та позашкільної роботи вкрай необхідно зближувати інтереси учнів різних національностей.

При правильній організації колективна творча діяльність дозволяє захопити дітей спільною справою, зняти наявну міжособистісну напруженість у відносинах між окремими групами дітей, розкрити їх кращі сторони, показати достоїнства і проблеми школярів, вчити дітей знаходити компроміси при колективному плануванні та виборі засобів реалізації наміченого. Колективна творча діяльність, спілкування дітей сприяють формуванню толерантності, якщо діти при цьому набувають досвіду гуманної, партнерської взаємодії з педагогом, своїми однолітками, старшими та молодшими. З цією метою педагогу необхідно регулювати відносини між дітьми, їх спілкування, спільні дії. Колективний аналіз діяльності формує вміння доброзичливо давати оцінки, висловлювати думки про дії інших людей[53].

Важливо забезпечити психологічну захищеність дитини, успішність її відносин у класі, мікрогрупі. Для цього необхідно: при формуванні мікрогруп враховувати психологічні особливості, міжособистісні відносини учнів, їх сумісність, здатність і готовність до незалежності своєї позиції; забезпечувати реалізацію особистості кожного, затверджувати його гідність, досягнення успіху, визнання товаришами; створювати спеціальні ситуації, які дозволяють кожному школяреві проявити незалежність своїх суджень, шанобливе ставлення до думки інших; приймати самостійні рішення; не допускати придушення, утиску особистої гідності одних дітей іншими[48].

З метою розвитку контактів і збагачення досвіду необхідно використовувати різні способи формування мікрогрупи; домагатися самокритичності та об'єктивності дітей, за допомогою самооцінки і взаємооцінки, вміння коректно висловлювати думку про поведінку і дії інших. При аналізі підсумків спільної роботи особливу увагу доцільно звертати на оцінку взаємин дітей, комфортність кожного в груповій роботі, показувати значимість дій кожного у досягненні загальних результатів. Важливо, щоб

педагог особистим прикладом показував, як треба ставитися до суджень інших, говорити і слухати інших, коректно відстоювати свою точку зору.

У педагогічній літературі поняття «взаємодія» визначається як універсальна форма розвитку, що змінює взаємодіючі об'єкти, явища і веде кожне з них в новий стан. Позитивної толерантності відповідають такі типи взаємодії: діалог, співробітництво, опіка. У діалозі проявляється індивідуальність і досягається своєрідність іншого, тому що саме діалогова взаємодія передбачає рівність позицій в спілкуванні. У структурі діалогової взаємодії переважають емоційний і когнітивний компоненти, які можуть бути охарактеризовані через високий рівень емпатії, почуття партнера, вміння прийняти його таким, який він є, відсутність стереотипності у сприйнятті інших, гнучкість мислення; а також через уміння «бачити» свою індивідуальність, вміння адекватно «приймати» (оцінювати) свою особистість[41].

Подібна характеристика діалогової взаємодії є фундаментом толерантності і рівнем толерантних переконань. Другий тип взаємодії - співробітництво - передбачає спільне визначення цілей діяльності, спільне її планування, розподіл сил і засобів на основі можливостей кожного. Це рівень толерантної поведінки, який може бути охарактеризований наступними ознаками: контактність; доброзичливість (відсутність агресії, в тому числі і самоагресії); відсутність тривожності; мобільність дій; ввічливість (чемність); терпіння; довірливість; соціальна активність. Отже, діалог і співпраця пов'язані з розумінням такої категорії, як «свобода» [36].

Характеризуючи цей зв'язок, необхідно приділити увагу провідній думці теоретиків і практиків педагогіки співробітництва, які вважали, якщо надати дітям повну свободу, але не створити при цьому відносини співпраці, то випадає головне у вихованні внутрішньо вільної людини - загострення совісті. Саме у співпраці, в бажанні працювати разом, в тонкій грі зусиль кожного, у взаємному спонуканні, яке робить непотрібною вимогливість, і народжується совісне ставлення до людей, роботі, обов'язків. 55 Виховання в душі терпимості

має бути спрямоване на протидію впливу, що викликає почуття страху і відчуження по відношенню до інших. Воно має сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення й вироблення суджень, заснованих на моральних цінностях[28].

Щоб впливати на людей, не ображаючи їх і не викликаючи в них почуття образи, пропонується дотримуватись дев'яти правил від Д. Карнегі:

1. Починайте з похвали і щирого визнання гідності співрозмовника.
2. Вказуйте на помилки інших не прямо, а опосередковано.
3. Спочатку поговоріть про власні помилки, а потім вже критикуйте свого співрозмовника.
4. Задавайте співрозмовнику питання, замість того, щоб йому щось наказувати.
5. Давайте людям можливість врятувати свій престиж.
6. Висловлюйте людям схвалення з приводу їх удачі і відзначаєте кожен їхній успіх.
7. Створюйте людям гарну репутацію, яку вони будуть намагатися виправдати.
8. Вдавайтеся до заохочення. Створюйте враження, що помилка, яку ви хочете бачити виправленою, легко поправна.
9. Домагайтеся, щоб люди були раді зробити те, що ви пропонуєте. Ми не зможемо відразу зробити толерантними ні свою поведінку, ні поведінку інших людей, і не треба картати себе за це. Потрібно зробити важливий, навіть маленький крок у цьому напрямку[28].

1.3. Соціально-психологічні фактори формування толерантності

Толерантність як соціально-психологічний феномен досліджується в межах різних теорій, які пояснюють механізми її формування, чинники впливу та шляхи розвитку. Основні теорії толерантності включають:

Теорія соціального навчання (Альберт Бандура). Толерантність формується через процес соціального навчання, що передбачає моделювання поведінки. Люди навчаються толерантному ставленню, спостерігаючи за значущими моделями (батьками, вчителями, однолітками) [35].

Наслідування- діти наслідують моделі поведінки, які демонструють терпимість і повагу до різноманітності.

Соціальне підкріплення, а саме позитивне підкріплення толерантної поведінки сприяє її закріпленню.

Теорія міжгрупового контакту (Гордон Олпорт). Згідно з цією теорією, толерантність розвивається через безпосередній контакт між представниками різних груп, за умови:

- Рівного статусу учасників контакту.
- Спільних цілей, які сприяють співпраці.
- Підтримки контактів з боку соціальних інститутів.
- Відсутності конкуренції між групами.

Олпорт підкреслював, що ефективний контакт між представниками різних культур знижує упередження та сприяє взаєморозумінню [35].

Теорія соціальної ідентичності (Генрі Теджфел і Джон Тернер). Ця теорія пояснює толерантність через належність до соціальних груп. Люди прагнуть позитивно оцінювати свою групу (інгрупу) та порівнюють її з іншими групами (аутгрупами). Толерантність зростає, коли усвідомлення спільних рис і цілей з аутгрупою посилюється.

Когнітивна теорія (Лі Фестінгер, Гордон Олпорт). Толерантність залежить від рівня когнітивного розвитку та гнучкості мислення. Люди з більш розвиненим критичним мисленням менш схильні до упереджень. Знання та інформація знижують стереотипізацію, роблячи судження більш зваженими.

Гуманістична теорія (Карл Роджерс, Абрахам Маслоу). Гуманістичний підхід підкреслює роль емпатії, саморозвитку та поваги до інших як основи толерантності. Емпатія допомагає зрозуміти переживання інших, що сприяє

прийняттю. Прагнення до самореалізації включає здатність визнавати унікальність кожної особистості.

Теорія культурного релятивізму (Франц Боас). Толерантність розглядається через прийняття різноманітності культур. Кожна культура має свої унікальні цінності та норми, які потрібно розглядати без упереджених суджень.. Усвідомлення рівності культур знижує ризик дискримінації.

Психоаналітична теорія (Зигмунд Фрейд, Ерік Фромм). Толерантність залежить від подолання внутрішніх конфліктів та страхів. Нетерпимість часто виникає через проекцію власних негативних емоцій на інших. Зрілість особистості сприяє формуванню терпимості [36].

Ці теорії доповнюють одна одну, формуючи комплексне уявлення про механізми розвитку толерантності в суспільстві та індивідуальній свідомості.

Переходячи до соціально-психологічного рівня толерантності, ми звертаємося до вивчення соціальних установок, ціннісних орієнтацій, що обумовлюють ставлення і дії стосовно різноманіття етнічних, соціальних, культурних, світоглядних розбіжностей. Фактично, продуктивна орієнтація і діалог у соціокультурній площині пов'язані з рівнем розвитку зрілості особистості, її моральності і сформованості відповідної системи цінностей, орієнтацій, установок тощо. Відзначимо, що соціально-психологічний рівень толерантності є вищим стосовно всіх інших рівнів і може розглядатися як «системотворчий фактор», який інтегрує й регулює дію всіх інших «периферійних» психологічних складових толерантності[47].

Перейдемо до розгляду основних характеристик цього рівня. Вивчення толерантності як стійкої позиції повинно проводитись через дослідження особистісних установок, цінностей і змістів, тому що саме вони визначають із однієї сторони внутрішній світ особистості, її відчуття й переживання, а з іншого боку – є мотиваційно-регулюючими корелятами, що визначають реальну поведінку особистості. Саме вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій як основного компонента соціально-психологічного рівня повинне

30 займати одне з головних місць у дослідженнях детермінації толерантної поведінки й формування толерантної особистості[54].

На основі аналізу численних досліджень можна сказати, що цінність є багатомірним феноменом, яка поєднує у собі властивості природного й соціального, утворюється в результаті суб'єкт-об'єктних відносин і існує у трьох основних формах:

- 1) у формі суспільних ідеалів;
- 2) у формі реального втілення цих ідеалів у діях;
- 3) у формі мотиваційної структури особистості, яка стимулює її до реального втілення ідеалів у поведінці й діяльності. С. Л. Рубінштейн указує: «Цінності ... вихідні від співвідношення світу та людини, виражаючи те, що у світі, включаючи й те, що створює людина у процесі історії, значиме для людини». Питання функцій цінностей, сходяться на тому, що цінності є важливим фактором соціальної регуляції людської діяльності й взаємин людей, але різним чином: як норми, як ідеали, як переконання, як критерії вибору й оцінки моральних дій, як координатори соціальної взаємодії та вимог функціонування групи. Відповідно, цінності регулюють і рівень толерантності особистості»[41].

Все це стосується і трактуванню толерантності. Вивчення толерантності, як нормативної цінності, є недостатнім та непродуктивним в умовах полісуб'єктної реальності, і такий підхід не розкриває її суті повною мірою. Адже уявлення про суспільство як про статичну, впорядковану структуру, вже давно відповідає дійсності. В свою чергу уявлення про толерантність як про необхідну норму, яка має бути імплементована в соціально практики, не відповідає сучасному стану та безперервній динаміці соціального. Таким чином, на перший план висувається уявлення про толерантність як своєрідну «якість», форму динаміки суспільств, де сама ймовірність спільного знаменника співіснування (консенсусу, толерантності, миру) продукується наявністю відмінностей (у поглядах, переконаннях, ідеологіях, позиціях) [54].

В соціальному вимірі толерантність вимагає дозволити іншому бути іншим, не допустити перетворення іншого в радикально іншого, чужого ворожого. Визначення «іншого» як іншого передуює виникненню толерантності в будь-якій формі. Релігійно етично і юридично обґрунтована толерантність покликана стримувати внутрішню ворожість як реакцію на чужого ворожого, а не чужого іншого. Однак у понятті толерантності, у якому б контексті воно ні використовувалося, приховується проблема, породжена невизначеністю по суті самої концепції толерантності, відсутністю очевидного підґрунтя толерантних відносин. Неминучі посилання на етичний і юридичний характер толерантності рівнозначні визначеності. Толерантність не належить ні до заданого, ні до даного порядку речей людського світу, вона витворюється для того, щоб залежно від конкретних можливостей кожного соціуму вдосконалити і змінити цей порядок на кращий.

Дуже часто толерантність у ставленні до членів свого соціуму супроводжується інтолерантністю, нетерпимістю у ставленні до чужих, до членів інших соціумів. У контексті глобалізації стало популярним говорити про творення одного глобального суспільства, в якому принципі не може бути чужих. Але при цьому ця соціальна конструкція однаково не може уникнути присутності чужих. Наприклад, навіть у глобальному суспільстві присутні індивіди, які його не визначають або не коряться його правилам. Візьмемо до розгляду тих же злочинців, встановлюючи покарання для яких шляхом ізоляції або ув'язнення, держава перетворює їх на чужих всередині самого глобального суспільства, викладаючи їх з цілісного соціального організму. Здійснення покарання у вигляді фактично соціальної маргіналізації вказує на умовність можливості формування абсолютної толерантності у глобальному суспільстві. У соціальному вимірі чужі існуватимуть навіть тоді, коли культурні відмінності відійдуть на другий план[43].

Соціальні виміри толерантності — це різні аспекти взаємодії між людьми та групами, які визначають рівень толерантної поведінки в суспільстві. Вони охоплюють різні сфери суспільного життя, де толерантність

може виявлятися або, навпаки, зустрічати перешкоди. Толерантність у соціальному контексті включає прийняття різних культурних, етнічних, релігійних, політичних та інших відмінностей.

Основні соціальні виміри включають в себе культурний вимір, в якому включені прийняття культурної різноманітності. Це готовність визнавати та поважати відмінності в культурних традиціях, звичаях, мовах та практиках інших людей і груп. Культурна толерантність сприяє співіснуванню людей з різними культурними традиціями і допомагає уникати культурних конфліктів. Міжкультурний діалог, де толерантність передбачає активний діалог між культурами, де кожна культура може виражати свої особливості, отримуючи визнання та повагу[67].

Етнічний вимір, а саме толерантність до етнічних відмінностей. Вона включає відмову від расизму, ксенофобії та етнічної дискримінації. Це здатність приймати інші етнічні групи на рівних, без упередженого ставлення. Інтеграція етнічних меншин, де соціальна підтримка етнічних меншин через державну політику, яка сприяє їхній інтеграції в суспільство, забезпечує рівність прав і можливостей[28].

Релігійний вимір, де свобода віросповідання. Толерантність у релігійному аспекті означає повагу до релігійних переконань інших людей та прийняття права кожної особи на свободу віросповідання або невіру. Міжрелігійний діалог та спілкування між різними релігійними групами, спрямоване на порозуміння та співпрацю, є важливим інструментом подолання релігійних упереджень.

Політичний вимір в якому розглядається прийняття політичних відмінностей, політична толерантність полягає в готовності приймати різні політичні погляди та ідеології без агресії чи насильства. Це вміння співіснувати з тими, хто має інші політичні переконання. Та забезпечення демократичних принципів і політична толерантність є фундаментом демократії, оскільки вона забезпечує свободу висловлювань, мирні протести та участь у політичних процесах незалежно від політичної приналежності[56].

Соціально-економічний вимір. Подолання економічної нерівності, толерантність в соціально-економічному контексті означає рівне ставлення до людей незалежно від їхнього матеріального становища або класової приналежності. Нетерпимість може виникати через соціальні нерівності, тому справедливий розподіл ресурсів є важливим для розвитку толерантності. Рівні можливості для всіх, а саме соціальна політика, спрямована на подолання бідності, безробіття та соціальної нерівності, сприяє розвитку соціальної толерантності в суспільстві[18].

Гендерний вимір в яких ідеться про рівність статей, гендерна толерантність передбачає рівне ставлення до людей незалежно від їхньої статі або гендерної ідентичності. Подолання гендерної дискримінації та підтримка рівних прав жінок і чоловіків є важливими компонентами гендерної толерантності. Прийняття сексуальної різноманітності, а саме толерантність у гендерному вимірі також включає прийняття та підтримку представників ЛГБТ-спільноти, захист їхніх прав та визнання їх рівноправними учасниками суспільного життя[64].

Міжпоколіннєвий вимір. Толерантність до вікових відмінностей - це прийняття відмінностей між поколіннями, повага до досвіду старших і потреб молоді. Міжпоколіннєва толерантність важлива для побудови гармонійного співіснування різних вікових груп. Вирішення конфліктів між поколіннями, а саме розвиток діалогу між різними віковими групами дозволяє уникнути конфліктів і посилює взаєморозуміння.

Освітній вимір. Освіта, як інструмент формування толерантності Школи, університети та освітні програми мають вирішальне значення для формування толерантного ставлення до різноманіття. Включення курсів з міжкультурної комунікації, прав людини та соціальної справедливості сприяє вихованню толерантних громадян. Критичне мислення та медіаграмотність. Розвиток навичок критичного мислення дозволяє студентам і громадянам краще розуміти соціальні стереотипи та уникати упереджень, що сприяє формуванню толерантності[54].

Соціальні виміри толерантності охоплюють різні аспекти життя, в яких толерантність може проявлятися або зазнавати випробувань — від культури та релігії до політики та економіки. Розвиток толерантності у кожному з цих вимірів сприяє створенню гармонійного суспільства, де поважають права і відмінності кожного його члена.

Соціальне середовище та міжособистісні взаємини відіграють значну роль у формуванні та розвитку толерантності. Від оточення, в якому зростає і живе людина, залежить її ставлення до інших людей, здатність сприймати відмінності і взаємодіяти з різними соціальними, етнічними, культурними та релігійними групами. Толерантність — це соціальна навичка, яка розвивається в процесі міжособистісних стосунків та через взаємодію з оточенням[57].

Соціальне середовище включає всі аспекти життя людини: сім'ю, школу, роботу, суспільні інститути, а також соціальні й культурні норми, які в ньому діють. Від того, яке оточення формує людину, залежить її ставлення до різноманіття. Важливим середовищем формування толерантності є школа та інші навчальні заклади. Вони виступають платформою для навчання взаємодії з людьми різних культур, релігій і поглядів. Школа є тим місцем, де діти стикаються з різноманіттям і вчаться співіснувати, взаємодіяти та поважати інших. Інклюзивні освітні програми, що спрямовані на поширення знань про різні культури та виховання поваги до прав людини, сприяють розвитку толерантного ставлення до інших[41].

Засоби масової інформації та соціальні мережі є важливими елементами сучасного соціального середовища, що значно впливають на формування поглядів людей. Позитивне представлення різноманіття у медіа сприяє руйнуванню стереотипів та формуванню толерантності. Навпаки, пропаганда стереотипів чи упереджень може знижувати рівень толерантності в суспільстві. Інформаційне середовище може формувати як позитивні, так і негативні уявлення про різні соціальні групи, тому критичне сприйняття медіа та медіа грамотність мають важливе значення для розвитку толерантного мислення.

Установи, такі як релігійні організації, правові та політичні інститути, також впливають на формування толерантності. Закони, які забезпечують рівність прав і захищають від дискримінації, формують позитивне соціальне середовище для розвитку толерантного ставлення. Демократичні інститути, що пропагують рівність та інклюзивність, сприяють розвитку терпимості до відмінностей[59].

Міжособистісні стосунки відіграють ключову роль у розвитку соціальних навичок і поглядів людини. Щоденна взаємодія з іншими людьми дозволяє навчитися розуміти відмінності, адаптуватися до різних точок зору та шукати шляхи вирішення конфліктів. Друзі, колеги та родина безпосередньо впливають на те, як людина сприймає інші культури чи погляди. Коли людина постійно взаємодіє з толерантними людьми, вона переймає їхній досвід і вчиться також виявляти терпимість і повагу до відмінностей. Наприклад, дружні відносини з людьми різних національностей допомагають краще зрозуміти їхню культуру і сформувати позитивні установки щодо різноманіття[27].

Часті контакти з представниками інших культур сприяють зниженню рівня упереджень і розвитку толерантності. Теорія контактів (Allport, 1954) стверджує, що регулярна взаємодія між людьми різних культур або соціальних груп сприяє формуванню толерантного ставлення до них, особливо якщо ці контакти відбуваються в умовах рівності та взаємоповаги. Наприклад, міжнародні освітні програми та студентські обміни створюють умови для формування міжкультурного діалогу, що допомагає зруйнувати стереотипи.

Соціальна ідентичність і належність до певної групи можуть як сприяти розвитку толерантності, так і перешкоджати їй. Люди, які відчують сильну ідентичність із власною соціальною або культурною групою, можуть демонструвати упередження щодо представників інших груп, особливо якщо ті розглядаються як загроза їхньому способу життя чи культурі. Проте в умовах позитивної взаємодії між групами це може сприяти кращому розумінню відмінностей і сприяти міжгруповій співпраці[59].

Розвиток емпатії через взаємодію з іншими людьми сприяє підвищенню толерантності. Люди з високим рівнем емпатії схильні глибше розуміти почуття та емоції інших, що допомагає знизити конфлікти і сприяє більш терпимому ставленню до чужих точок зору. Емоційна інтелігентність дозволяє краще керувати своїми емоціями та ставленням до інших, що допомагає уникати агресії та негативної реакції на відмінності.

- Емпатія допомагає нам розуміти, що кожна людина має свої унікальні думки та переживання.
- Вміння відчувати почуття інших людей допомагає нам бути більш толерантними до їхніх потреб та бажань.
- Емпатія сприяє покращенню комунікації та взаємодії з оточуючими.
- Розвиток емпатії допомагає нам бути більш відкритими до різних культур та переконань.

Таким чином, емпатія є важливим фактором у формуванні толерантності, оскільки вона дозволяє нам бачити світ з іншої перспективи та розуміти, що різноманітність є природною та цінною складовою нашого суспільства. Розвиток емпатії вимагає практики та свідомого зусилля, але він вартий цих зусиль, оскільки сприяє побудові гармонійних та толерантних відносин у нашому оточенні[48].

Успішне формування толерантності залежить від розвитку різних факторів, які взаємозв'язані з психологією і впливають на становлення цієї важливої якості. Один з ключових аспектів, що сприяє розвитку толерантності, – це активне слухання. Цей психологічний елемент відіграє значну роль у формуванні толерантного спілкування і взаєморозуміння між людьми.

Активний слухач – це особа, яка не просто слухає, але й ретельно сприймає і розуміє повідомлення співрозмовника. Це вимагає від людини психологічних зусиль, таких як увага, емпатія та відкритість до інших точок зору. Іншими словами, активний слухач не лише присутній фізично, але й ментально зосереджений на співрозмовнику, проявляючи зацікавленість і повагу до його думок і почуттів[27].

Активне слухання сприяє покращенню якості взаємодії між людьми та сприяє формуванню толерантності. Коли людина відчуває, що її думка важлива і поважається, вона стає більш відкритою до розуміння інших поглядів і думок. Активний слухач допомагає створити атмосферу взаєморозуміння та взаємосприйняття, що сприяє розвитку толерантності як важливої психологічної якості.

Отже, саме ціннісні орієнтації визначають особливості й характер відносин особистості з навколишньою дійсністю й тим самим у значній мірі детермінують особливості її поведінки, зміст її активності, ступень толерантного ставлення до інших, здатність конструктивно здійснювати діяльність і зберігати емоційну рівновагу[37].

Таким чином, основний зміст соціально-психологічного виміру толерантності містить у собі насамперед відповідну ціннісно-значеннєву систему, у якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, цінності прав і волі людини й рівноправності людей стосовно базових питань, до вибору світогляду й життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя й визнання такої за кожною людиною й інші цінності демократичного громадянського суспільства. Саме ці ціннісні орієнтації мають займати провідне місце як при теоретичному і емпіричному вивченні толерантності, так і при практичних спробах формування і розвитку останньої[27].

Висновки до 1 розділу

Проблема толерантності сьогодні – одна з центральних проблем як глобального, так і національного порядку. Стабільність і благополуччя світу в третьому тисячолітті багато у чому залежатимуть від здатності молодого покоління проявляти терпимість, поважати інші культурні і соціальні особливості, від волі і бажання зрозуміти один одного і співпрацювати, шукати й знаходити дороги врегулювання соціокультурних конфліктів. Саме тому ми вважаємо за необхідність вивчення психологічних особливостей

формування толерантності студентів, їхні міжособові і міжособистісні зв'язки, чинники формування толерантності.

Теоретико-методологічний аналіз поняття толерантності і підходів до вивчення даного феномену дозволив зробити такі висновки:

Проведено огляд соціально-філософських, релігійних та етичних концепцій, що дозволяє говорити про відповідні засади вивчення толерантності у психології. У цих джерелах толерантність розглядається як певний гуманістичний ідеал і важлива морально-етична норма людських взаємовідносин, як світоглядна позиція і водночас певна діяльнісна настанова, що реалізується через любов та повагу до “іншого”. Толерантність може розглядатися і у призмі взаємовідносин, і як культура толерантної свідомості, що дозволяє співіснувати різним точкам зору, різним за значенням і розміром соціальним групам.

Проаналізовано підходи до розуміння толерантності у різних науках і концепціях. Показано, що в сучасній психологічній науці існують психофізіологічний, інтеракційний, диверсифікаційний, особистісний, екзистенційно-гуманістичний, соціально-психологічний, ситуаційний підходи щодо розуміння сутності толерантності.

Ці підходи охоплюють широкий спектр проявів і концепцій толерантності: нечутливість до несприятливий впливів; готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди і рівності, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури; вільний і відповідальний вибір людини толерантного буттєвого ставлення до життя; особистісні високі толерантні цінності, установки і смисли; терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій; здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації.

Підсумовуючі вищезазначені підходи щодо розуміння сутності толерантності можна зазначити, що використання терміна „толерантність” в психології орієнтує на два розуміння:

1) як позначення індивідуальної властивості (стабільної або ситуативної), що полягає у здатності до збереження саморегуляції при впливах факторів середовища, котрі викликають фрустрацію;

2) як позначення здатності до неагресивної, конструктивної поведінки стосовно іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого.

Отже, емпіричне дослідження повинно враховувати системний характер толерантності особистості як багаторівневої характеристики, що включає психологічно-соціальні, індивідуально-психологічні та психофізіологічні складові і передумови, які здебільшого віддзеркалюються у таких феноменах і якостях, як ціннісні орієнтації, емпатія і емоційний інтелект, дивергентне мислення, певні поведінкові патерни і нервовопсихічна стійкість.

Вказані складові толерантності дозволяють охопити ціннісно-сміслові, когнітивні, емоційні, поведінкові та психофізіологічні аспекти цього системного феномену.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методики дослідження толерантності і статистичні методи обробки результатів

Відповідно до мети дослідження було підібрано такі психодіагностичні методики:

1. «Типи етнічної ідентичності» Г. У. Солдатова, С. В. Рижова
2. «Методика діагностики загальної толерантності» В. В. Бойко
3. «Шкала соціальної дистанції Богардуса»

Детально про перелічені вище методики:

«Типи етнічної ідентичності» Г. У. Солдатова, С. В. Рижова

Опитувальник містить шість шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності.

1. Етнонігілізм - одна з форм гіпоідентичності, що представляє собою відхід від власної етнічної групи і пошуки стійких соціально - психологічних ніш не по етнічному критерію.

2. Етнічна індиферентність - розмивання етнічної ідентичності , виражене в невизначеності етнічної приналежності , неактуальність етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) - поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості.

Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та іншим етнічним групам , який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах зумовлено трансформаціями

етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка відповідає в опитувальнику трьома шкалами.

4 . Етноегоїзм - даний тип ідентичності може виражатися в нешкідливій формі на вербальному рівні, як результат сприйняття через призму конструкту " мій народ" , але може припускати , наприклад , напруженість і роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за "чужий " рахунок.

5 . Етноізоляціонізм - переконаність у перевазі свого народу , визнання необхідності "очищення" національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбних союзів , ксенофобія.

6 . Етнофанатизм - готовність йти на будь-які дії в ім'я так чи інакше зрозумілих етнічних інтересів, аж до етнічних "чисток", відмови іншим народам у праві користування ресурсами і соціальними привілеями , визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

«Методика діагностики загальної толерантності» В. В. Бойко

Методика діагностики загальної комунікативної толерантності, запропонована В. В. Бойко (Практична психодіагностика, 1998), дозволяє діагностувати толерантні і інтолерантні установки особистості в процесі спілкування. Згідно методики комунікативна толерантність, чи толерантність у спілкуванні, підрозділяється на ситуативну, типологічну, професійну і загальну.

Рівень ситуативної толерантності визначається ставленням людини до конкретного партнера в спілкуванні (дружини, колеги, випадкового знайомого), типологічної - ставленням до збірному типу або групі людей (представникам будь-якої національності, професії, соціального шару). Професійна комунікативна толерантність проявляється в робочій обстановці, у взаємодії з тими людьми, з якими доводиться мати справу за родом діяльності (клієнтами, пацієнтами). Загальна комунікативна толерантність обумовлена життєвим досвідом, властивостями характеру, моральними

принципами і значною мірою зумовлює інші форми комунікативної толерантності.

Комунікативна толерантність – це характеристика відносин особистості до людей, що показує ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії.

Комунікативна толерантність - одна з найважливіших і дуже інформативних рис людини. Вона є збіркою, оскільки в ній відбиваються фактори долі і виховання, досвід спілкування особистості і різні її прояви - культура, цінності, потреби, інтереси, установки, характер, темперамент, звички, особливості мислення. Дана характеристика особи відноситься до стержневих, бо значною мірою визначає її життєвий шлях та діяльність - положення в найближчому оточенні та на роботі, просування в кар'єрі і виконання професійних обов'язків. Це системоутворююча характеристика особистості, оскільки з нею погоджуються і становлять психологічний ансамбль багато інших якостей індивіда, передусім моральні, характерологічні та інтелектуальні. Ось чому особливості комунікативної толерантності людини можуть свідчити про її психічне здоров'я, внутрішню гармонію або дисгармонію, про здатність до самоконтролю та самокорекції.

За кожною шкалою підраховується загальна сума балів. Максимальне число балів за кожною шкалою - 15, загальна по всіх шкалах - 135. Чим вище число набраних респондентом балів, тим вище ступінь його нетерпимості до оточуючих.

Розгляд відповідей за окремими шкалами дозволяє виявити найбільш характерні аспекти та тенденції прояву комунікативної толерантності та інтолерантності.

«Шкала соціальної дистанції Богардуса»

Шкала соціальної дистанції Богардуса — це класичний соціально-психологічний метод вимірювання міжгрупових упереджень, який був запропонований американським соціологом Еморі Богардусом у 1925 році.

Основне призначення цієї шкали полягає у визначенні соціальної дистанції, яку люди готові підтримувати між собою та представниками інших соціальних, етнічних чи культурних груп. Вона використовується для вимірювання рівня упередженості, дискримінації та толерантності в суспільстві.

Концепція соціальної дистанції

Соціальна дистанція — це міра близькості, яку людина готова допустити у стосунках з представниками іншої соціальної або етнічної групи. Вона визначає, наскільки людина готова взаємодіяти з іншими на різних рівнях соціальної інтеграції — від найінтимніших (наприклад, шлюб) до найвіддаленіших (спільне проживання в одній країні).

Структура шкали

Шкала Богардуса містить кілька запитань, які дозволяють оцінити рівень готовності респондентів до взаємодії з представниками інших груп на різних рівнях соціальної близькості. Традиційно в шкалі є шість рівнів, які описують можливі типи взаємодії.

Відповіді респондентів дають можливість оцінити рівень соціальної дистанції, яку людина готова підтримувати щодо іншої групи. Висока соціальна дистанція (відмова на перших рівнях, таких як шлюб або близька дружба) свідчить про більшу упередженість і небажання інтеграції, тоді як низька соціальна дистанція (прийняття представників інших груп у сім'ю чи близьке коло спілкування) свідчить про вищий рівень толерантності.

Шкала соціальної дистанції Богардуса є важливим інструментом для вивчення міжгрупових відносин, особливо у багатокультурних та багатонаціональних суспільствах. Вона дозволяє:

- Виявити рівень міжгрупової напруги або упереджень.
- Оцінити ступінь толерантності або дискримінаційних настанов серед різних соціальних і етнічних груп.
- Вивчити динаміку соціальних відносин у суспільстві, особливо у часи соціальних змін.

Шкала використовується в багатьох соціологічних і психологічних дослідженнях для вивчення рівня ксенофобії, етнічних конфліктів та впливу міжкультурних контактів на суспільні відносини.

Сучасне використання. Сьогодні шкала соціальної дистанції Богардуса широко застосовується для аналізу міжетнічних, расових та соціальних відносин у різних країнах. Вона також використовується для моніторингу змін у суспільних настановах, що стосуються інтеграції іммігрантів, представників національних меншин та інших соціальних груп. Шкала соціальної дистанції Богардуса є одним з найбільш ефективних інструментів для оцінки міжгрупових упереджень та соціальної інтеграції. Вона дозволяє виявити рівень толерантності у суспільстві, а також виявляти фактори, що сприяють або перешкоджають соціальному зближенню різних груп.

2.2. Опис етапів дослідження та характеристика вибірки

Емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення соціально-психологічних факторів толерантності та міжетнічних відносин, включало кілька ключових етапів, кожен з яких відіграв важливу роль у досягненні поставлених цілей.

Перший етап дослідження - пошуковий (лютий 2024 - травень 2024 р.) На цьому етапі було здійснено аналіз наукової літератури та теоретичне вивчення проблеми дослідження та основних понять, були проаналізовані результати психологічних досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців за темою кваліфікаційної роботи; на основі результатів аналізу була розроблена робоча модель діагностики психічних станів, якості життя та когнітивних процесів.

На першому етапі було визначено наукові завдання та обрано методики, які найбільш точно відповідали меті дослідження. Було обрано три методики:

- Шкала соціальної дистанції Богардуса для оцінки рівня міжгрупових упереджень,

- Методика типів етнічної ідентичності Г. У. Солдатової та С. В. Рижової для визначення типів етнічної самоідентифікації,
- Методика діагностики загальної толерантності В. В. Бойка для вимірювання загального рівня толерантності респондентів.

На цьому етапі також було підготовлено та узгоджено анкети, інструкції для респондентів і визначено основні питання, які повинні бути вирішені у процесі аналізу даних.

Другий етап дослідження - діагностико-аналітичний (травень 2024 - квітень 2024 р.). На цьому етапі було підібрано методичний інструментарій і проведено емпіричне дослідження, зібрано дані для подальшого статистичного аналізу.

Другий етап полягав у формуванні вибірки та безпосередньому зборі даних. До вибірки були включені респонденти різного віку, статі, соціального та освітнього статусу, що дозволило отримати різноманітні погляди на міжетнічні відносини та толерантність у різних соціальних групах.

- Кількість респондентів: Дослідження охопило 200 учасників.
- Віковий діапазон: У вибірку увійшли люди віком від 40 до 55 років.
- Гендерний склад: Вибірка складалася з приблизно рівної кількості чоловіків і жінок (50% чоловіків та 50% жінок).
- Освіта: У вибірці були представлені респонденти з різним рівнем освіти: середньою, спеціальною та вищою освітою.
- Етнічний склад: Учасники представляли кілька етнічних груп, що дозволило дослідити міжетнічні відносини.

Збір даних проводився шляхом анкетування з використанням трьох методик. Респонденти заповнювали онлайн тестування.

Третій етап дослідження - статистична обробка та аналіз отриманих результатів (квітень 2024-жовтень 2024 р.). На даному етапі дослідження проводилася робота по обробці і систематизації даних, здійснено аналіз отриманих результатів і зроблені висновки. Підсумкові дані по кожному виду опитування були зведені в таблиці і рисунки, які представлені в даній роботі.

На цьому етапі отримані дані були оброблені за допомогою статистичних методів. Для кожної методики окремо аналізувалися результати респондентів, виявлялися загальні тенденції та кореляції між соціальною дистанцією, типами етнічної ідентичності та рівнем толерантності.

- Для Шкали соціальної дистанції Богардуса було визначено рівень соціальної дистанції, який респонденти готові підтримувати з представниками інших етнічних груп.
- Методика типів етнічної ідентичності дозволила визначити типи етнічної ідентичності, поширені серед респондентів, а також виявити можливі прояви гіпертрофованої або етноцентричної ідентичності.
- Методика В. В. Бойка дала змогу оцінити загальний рівень толерантності респондентів у міжособистісних та міжгрупових взаємодіях.

На заключному етапі були зроблені висновки на основі проведеного аналізу. Зокрема, були виявлені загальні тенденції щодо рівня міжетнічної толерантності та соціальної дистанції, визначено взаємозв'язки між типами етнічної ідентичності та соціальними настановами щодо інших етнічних груп.

Результати показали, що більшість респондентів мають помірний рівень соціальної дистанції та толерантності, але є групи, які демонструють високий рівень етноцентризму та упередженості.

Було також встановлено, що тип етнічної ідентичності значною мірою впливає на ставлення до представників інших груп і рівень толерантності.

Характеристика вибірки

Вибірка респондентів складалася з різних соціальних груп, що дозволило отримати широку картину соціальної дистанції та толерантності у міжетнічних взаємодіях. Основні характеристики вибірки включають:

- Гендерний склад: Вибірка була збалансована за статевою ознакою, що дозволило порівняти результати між чоловіками та жінками.

- Віковий діапазон: Респонденти були у віковому діапазоні від 40 до 55 років, що дозволило дослідити зміни соціальних настанов у дорослій групі.
- Освітній рівень: У вибірці були представлені респонденти з різним рівнем освіти, що дозволило порівняти рівень толерантності та соціальної дистанції серед людей з різною соціальною підготовкою.

Таким чином, вибірка дослідження була різноманітною за віковими, гендерними, освітніми та етнічними характеристиками, що підвищило достовірність та узагальненість отриманих результатів.

Висновки до 2 розділу

Аналіз теоретичної та методичної літератури з проблеми дослідження толерантності як системної характеристики особистості дозволив зробити такі висновки:

1. Вказано принципи, зокрема системний підхід, що повинні бути враховані при дослідженні толерантності особистості.
2. Обґрунтовано доцільність стандартизованого опитування як методу емпіричного дослідження і вибір окремих методик.

У процесі організації емпіричного дослідження були розроблені та підготовлені методологічні засади для вивчення соціально-психологічних аспектів толерантності, етнічної ідентичності та міжгрупових упереджень. На основі теоретичного аналізу літератури було обрано три основні методики, які забезпечать отримання надійних і валідних даних для подальшого аналізу:

1. Шкала соціальної дистанції Богардуса дозволить визначити рівень соціальної дистанції, яку респонденти готові підтримувати з представниками інших етнічних та соціальних груп. Ця методика є класичним інструментом для дослідження міжгрупових упереджень і

рівня інтеграції, тому вона ефективно підходить для оцінки міжетнічних стосунків.

2. Методика типів етнічної ідентичності Г. У. Солдатової та С. В. Рижової дозволить визначити типи етнічної самоідентифікації респондентів та виявити їхній вплив на ставлення до інших етнічних груп. Ця методика є корисною для аналізу ступеня ідентифікації з власною етнічною групою та можливих проявів етноцентризму або толерантності.
3. Методика діагностики загальної толерантності В. В. Бойка допоможе оцінити загальний рівень толерантності респондентів у різних сферах їхнього життя: у міжособистісних стосунках, професійній взаємодії, а також у міжетнічних контактах.

Показано, що експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. У. Солдатової з співавторами та методику діагностики загальної комунікативної толерантності (за В.В. Бойко) можна використати як інтегральні показники толерантності, при цьому перший опитувальник більше спрямований на рівень особистісних установок і ставлень, а другий – на поведінку у реальному спілкуванні.

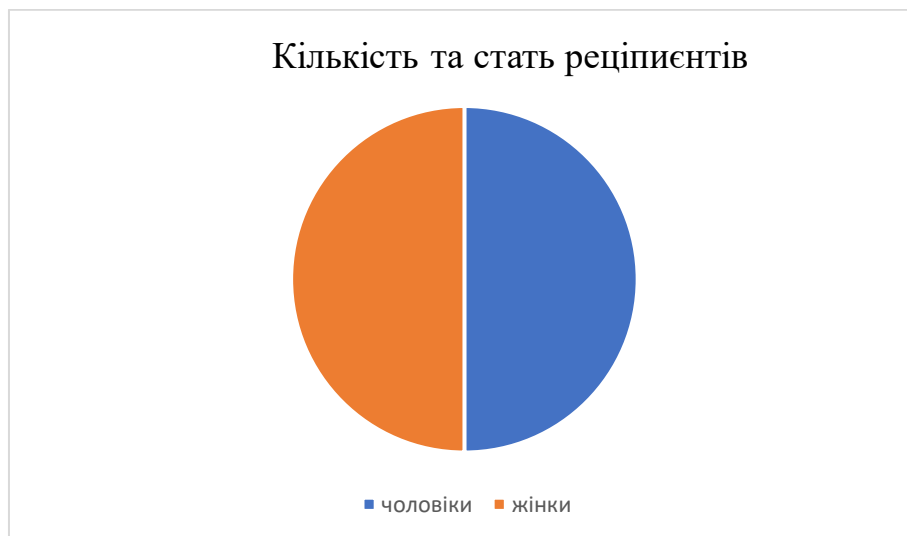
На основі підготовлених методичних матеріалів були визначені основні етапи дослідження, включаючи підготовку вибірки, планування процесу анкетування та організаційні моменти проведення дослідження.

Таким чином, на даному етапі дослідження були розроблені та організовані всі необхідні інструменти для проведення емпіричної частини дослідження. Подальший хід роботи передбачає реалізацію запланованих методів дослідження та аналіз отриманих даних.

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Формування толерантності в міжкультурному суспільстві залежить від низки соціально-психологічних чинників, серед яких ключовими є: рівень міжкультурної комунікації, когнітивна гнучкість, емпатія та позитивний досвід міжгрупової взаємодії. Застосування програм міжкультурної освіти, спрямованих на розвиток критичного мислення і толерантного ставлення, може значно підвищити рівень толерантності в суспільстві. Чим більшим є ступінь усвідомлення спільних цінностей і цілей між представниками різних культур, тим нижчим буде рівень упереджень і міжкультурної напруги.

Загальна кількість людей, які проходили емпіричне дослідження становило 200 осіб, де 50 % чоловіки, 50 % становлять жінки. Також в моєму опитувальнику було додатково виділено пункт з інформацією про місце знаходження. Дана інформація наведена в діаграмах.

3.1. Аналіз результатів методики діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко

Методика має 9 різних шкал. Дані зазначені стосовно шкалі будуть представлені в діаграмах в додатках.

№ п\п		Ніколи (0 б)	Зазвичай (1 б)	Іноді (2 б)	Завжди (3 б)	Сума по шкалам
1.	Шкала 1	47% (94 л.)	28% (56 л.)	17% (34 л.)	8% (16 л.)	1 б
2.	Шкала 2	46% (92 л.)	29% (58 л.)	15% (30 л.)	10% (20 л.)	1 б
3.	Шкала 3	32% (64 л.)	37% (74 л.)	16% (32 л.)	15% (30 л.)	2 б
4.	Шкала 4	28% (56 л.)	41% (82 л.)	21% (42 л.)	10% (20 л.)	2 б
5.	Шкала 5	64% (128 л.)	28% (56 л.)	5% (10 л.)	3% (6 л)	0 б
6.	Шкала 6	55%(110 л.)	19% (38 л.)	15% (30 л.)	11% (22 л.)	1 б
7.	Шкала 7	48% (96 л.)	23% (46 л.)	20% (40 л.)	9% (18 л.)	1 б
8.	Шкала 8	59% (118 л.)	24% (48 л.)	12% (24 л.)	5% (10)	1 б
9.	Шкала 9	47% (94 л.)	32% (64 л.)	13% (26 л.)	8% (16 л.)	1 б
10	Загальна сума: 10 б					

Методика В. В. Бойка для діагностики загальної комунікативної толерантності дозволяє оцінити рівень терпимості та відкритості людини в

процесі спілкування, як вже було зазначено мною у 2-му розділі. Вона визначає готовність індивіда сприймати індивідуальні особливості, потреби та почуття інших людей, а також здатність адекватно реагувати на різні комунікативні ситуації.

По даним результатам, що вказані на шкалах та на загальній таблиці, можна зробити висновок що більша кількість людей, із 200 респондентів, мають терпимість до оточуючих. Тобто мають високий рівень комунікативної толерантності, характеризується терпимістю, доброзичливістю та здатністю розуміти емоційні стани інших. Такі люди легко адаптуються до різноманітних типів співрозмовників і надають пріоритет позитивній взаємодії. Вони зазвичай готові йти на компроміси, відкриті до нових ідей і точок зору та зберігають спокій навіть у конфліктних ситуаціях.

Але є певний відсоток людей у яких відстежуються середній та низький рівень нетерпимості до оточуючих. Для таких респондентів з цим рівнем характерна вибіркова толерантність, вони терпимі до певних типів людей, але можуть виявляти упередження до інших. Вони здатні до конструктивної взаємодії, але в певних ситуаціях можуть проявляти нетерпимість або критичність. Здебільшого готові до відкритої комунікації, але при цьому схильні до оборонної поведінки, якщо ситуація стає для них дискомфортною.

Респонденти з низьким рівнем характеризується високим рівнем емоційної напруженості у взаємодії з іншими, швидкою дратівливістю та тенденцією до конфліктів. Люди з цим рівнем мають труднощі в прийнятті чужих точок зору і схильні до суб'єктивних оцінок. Вони часто сприймають індивідуальні особливості інших людей як дратівливі фактори, а також мають труднощі з контролем негативних емоцій у комунікації.

Отримані результати є цінними для розуміння комунікативних установок особистості та прогнозування поведінкових моделей у складних соціальних ситуаціях. Аналіз даних дозволяє зробити висновок про рівень толерантності респондента, що може бути корисним для подальшої

індивідуальної або групової роботи з підвищення рівня комунікативної компетентності.

3.2. Аналіз результатів методики типи етнічної ідентичності

Представлена надалі методична розробка дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість і його трансформації в умовах міжетнічної напруженості. Один з показників трансформації етнічної ідентичності - це зростання етнічної нетерпимості (інтолерантності). Толерантність / інтолерантності - головна проблема міжетнічних відносин в умовах зростання напруженості між народами - стала ключовою психологічної змінної при конструюванні даного опитувальника. Ступінь етнічної толерантності респондента оцінюється на основі наступних критеріїв: рівня "негативізму" щодо власної та інших етнічних груп, порога емоційного реагування на іноетнічне оточення, вираженості агресивних і ворожих реакцій у ставленні до інших груп. В даній таблиці представлені результати по 6-ти критеріям методики.

№ п\п		Згоден 4 б	Скоріше згоден 3 б	В чомусь згоден в чомусь ні 2 б	Скоріше не згоден 1 б	Не згоден 0 б	
1.	Етнотолерантність	12 % (24 л.)	12% (24 л.)	13 % (26 л)	21 % (42 л.)	42 % (84 л.)	1 б
2.	Етнічна індивідуальність	8% (16 л.)	13% (26 л.)	24 % (48 л.)	12 % (24 л.)	43 % (86 л.)	1 б
3.	Норма (позитивна етнічна ідентичність)	51 % (102 л.)	17 % (34 л.)	18% (36 л.)	8 % (16 л.)	6 % (12 л.)	3 б
4.	Етнофобія	0 %	9 % (18 л.)	17 % (34 л.)	21 % (42 л.)	53 % (106 л.)	1 б

5.	Етноізоляціонізм	0 %	5 % (10 л.)	19 % (38 л.)	24 % (48 л.)	52 % (104 л.)	1 6
6.	Етнофанатизм	0 %	22 % (44 л.)	32 % (64 л.)	17 % (34 л.)	29 % (58 л.)	2 6

Можна побачити що найбільша кількість балів становить в критерії норми, а саме в позитивній етнічній ідентичності. Поєднання позитивного ставлення респондентів до власного народу з позитивним ставленням до інших народів.

У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та іншим етнічним групам , який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Інші критерії значно менші та їх характеристика описана в розділі 2.

Висновки, зроблені на основі цього аналізу, дозволяють зрозуміти, наскільки респонденти є відкритими до міжкультурної взаємодії та чи мають вони певні етноцентричні настанови. Переважання нормальної етнічної ідентичності вказує на толерантне та конструктивне ставлення до міжетнічних відносин, тоді як інші типи можуть свідчити про наявність проблемних настанов, які можуть впливати на міжетнічну злагоду та сприйняття інших етнічних груп.

Таким чином, результати методики дають змогу оцінити рівень етнічної толерантності й підказують, які напрями необхідно розвивати для формування толерантних міжетнічних відносин у суспільстві.

3.3. Аналіз результатів шкали соціальної дистанції Богардуса

В таблиці представлений загальний аналіз по відповідям респондентів на методику.

№ п\п		Так	Ні
1.	Чи прийняли б ви людину міжнаціональної групи як члена своєї родини (через шлюб)?	81 %	19 %
2.	Чи прийняли б ви людину міжнаціональної групи як близького друга?	89 %	11 %
3.	Чи готові ви працювати з людиною міжнаціональної групи як колега або співробітник?	93 %	7%
4.	Чи готові ви жити поруч з людиною міжнаціональної групи (наприклад, як сусід)?	91 %	9%
5.	Чи вважаєте ви людину міжнаціональної групи гідною отримати громадянство вашої країни?	85 %	15%
6.	Чи готові ви визнати людей міжнаціональної групи як відвідувачів або тимчасових мешканців вашої країни?	88 %	12%
7.	Чи вважаєте ви, що люди міжнаціональної групи повинні бути повністю ізольовані або вигнані з вашої країни?	9 %	91 %

На основі результатів шкали соціальної дистанції Богардуса можна оцінити рівень упередженості та ступінь прийняття інших соціальних груп. Група респондентів відзначена низьким рівнем соціальної дистанції, що свідчить про високу толерантність та позитивне ставлення респондента до представників інших соціальних, культурних або етнічних груп. Респонденти з низькою соціальною дистанцією зазвичай готові до тісної взаємодії, включаючи шлюб, дружбу або співжиття з представниками інших груп, що свідчить про відсутність значних бар'єрів чи упереджень у сприйнятті інших.

Такі люди відкриті до взаємодії з різними групами, приймають культурні та етнічні відмінності та готові до різних форм контактів, від особистих до професійних. Вони сприймають культурну різноманітність як ресурс для збагачення власного досвіду.

Низька соціальна дистанція позитивно впливає на соціальну злагоду та зміцнює соціальні зв'язки в багатокультурних суспільствах. Такі люди легше адаптуються в різноманітному середовищі, демонструють готовність до колективної роботи та підтримують розвиток інклюзивних суспільних ініціатив. Вони менше схильні до конфліктів на ґрунті етнічних або культурних відмінностей, що сприяє формуванню стабільного та толерантного соціуму.

Низький рівень соціальної дистанції є показником зрілого ставлення до культурного різноманіття. Для підтримки та розвитку толерантного суспільства важливо сприяти міжкультурному діалогу та обміну в освітніх і громадських ініціативах.

Запроваджувати навчальні програми з культурної грамотності, які розвивають усвідомлення різноманіття та його значення для особистого розвитку.

Заохочувати індивідуальні та колективні ініціативи, які об'єднують представників різних груп для спільної діяльності, що знижує соціальну дистанцію та стимулює міжособистісне сприйняття на основі спільних цінностей.

Таким чином, низька соціальна дистанція є бажаним результатом для побудови соціально стабільного суспільства, в якому етнічна та культурна різноманітність сприймаються як перевага, а не як джерело розбіжностей.

Висновок до 3 розділу

Проведене емпіричне дослідження за допомогою комплексу психологічних методик дало змогу виявити ключові аспекти соціально-психологічної взаємодії в межах міжетнічних відносин та рівня загальної толерантності респондентів. Використання Шкали соціальної дистанції Богардуса, Методики типів етнічної ідентичності Г. У. Солдатової та С. В. Рижової, а також Методики діагностики загальної толерантності В. В. Бойка

дозволило отримати детальну картину стосовно міжетнічних відносин і толерантних настанов у вибраній вибірці.

Застосування Шкали соціальної дистанції Богардуса дозволило виявити різний рівень соціальної дистанції, яку респонденти готові підтримувати з представниками інших етнічних груп. Виявлено, що найвища соціальна дистанція спостерігається на рівні близьких стосунків, таких як шлюб та дружба, тоді як на рівні професійної та сусідської взаємодії респонденти проявляють більшу відкритість і толерантність. Це вказує на те, що міжетнічні упередження частіше проявляються на рівні міжособистісних відносин, тоді як на робочих або громадських рівнях готовність до взаємодії є вищою.

Методика дозволила визначити типи етнічної ідентичності серед респондентів. Було виявлено, що більшість учасників дослідження мають адекватний тип етнічної ідентичності, який характеризується позитивним ставленням до власної етнічної групи та толерантним ставленням до представників інших етнічних спільнот. Однак також виявлено респондентів з гіпертрофованою етнічною ідентичністю, що проявляється в націоналістичних або ксенофобних настановах. Цей фактор свідчить про необхідність звернути увагу на корекцію таких настанов через соціальні й освітні програми.

Застосування Методики діагностики загальної толерантності В. В. Бойка показало, що більшість респондентів демонструють середній рівень загальної толерантності. Це виявляється у готовності до міжкультурної взаємодії та міжособистісної співпраці, проте виявлено також випадки емоційної та поведінкової нетолерантності, які потребують подальшого аналізу та корекції. Водночас результати демонструють, що загальний рівень толерантності в респондентів достатній для підтримки соціальної злагоди та ефективної взаємодії в межах міжетнічних колективів.

Отримані результати підтверджують ефективність використаних методик для оцінки рівня соціальної дистанції, типів етнічної ідентичності та загальної толерантності. Дані, отримані на основі застосування Шкали

соціальної дистанції Богардуса, свідчать про існування певних соціальних бар'єрів на рівні міжособистісних контактів між етнічними групами. Водночас Методика типів етнічної ідентичності вказує на наявність переважно толерантних настанов серед респондентів, з окремими випадками гіпертрофованої етнічної ідентичності. Методика В. В. Бойка підтверджує, що респонденти здатні до міжкультурної співпраці, однак у деяких випадках все ще спостерігаються прояви нетолерантної поведінки.

Таким чином, дослідження вказує на потребу посиленої роботи в напрямку розвитку міжкультурного діалогу, толерантності та формування адекватної етнічної ідентичності для зниження міжетнічних упереджень у суспільстві.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу одержаних даних можна зробити такі висновки:

Толерантність є системною характеристикою особистості, що має рівневу структуру детермінації: психофізіологічний, індивідуально-психологічний і соціально-психологічний рівні. Виходячи з системно-рівневого розуміння, запропоновано розглядати толерантність як прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні).

Толерантність пов'язана насамперед зі ступенем розвитку і сформованості егоцентричних та просоціальних типів цінностей, що переважно охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з іншими особистісними характеристиками. Другим за ступенем зв'язку із толерантністю є показники розвиненості дивергентного мислення, тоді як емоційна та поведінкова сфери мають набагато менше значення. Найменший ступінь зв'язку із толерантністю має нервово-психічна стійкість.

Переважає більшість студентів притаманний середній рівень вираженості толерантності. Найбільш виразними проявами інтолерантності в наших студентів є категоричність та невміння приховувати почуття, а найменш виразними – нетерпимість і невміння пристосовуватися. Певна відсутність таких базових для толерантності характеристик як неупередженість, прийняття різних субкультур компенсується увагою до почуттів і дій інших, умінням адаптуватися до оточуючих. Виявлено, що студенти перевершують студенток за рівнями категоричності, наявності певних жорстких установок по відношенню до тих чи інших груп людей, нетерпимості до певних розбіжностей між різними людьми, тобто юнаки є менш толерантними у відповідних аспектах, ніж дівчата. 3. Толерантність пов'язана насамперед зі ступенем розвитку і сформованості егоцентричних та просоціальних типів цінностей, що переважно охоплює та обумовлює і

взаємозв'язки толерантності з іншими особистісними характеристиками. Другим за ступенем зв'язку із толерантністю є показники розвиненості дивергентного мислення, тоді як емоційна та поведінкова сфери мають набагато менше значення. Найменший ступінь зв'язку із толерантністю має нервово-психічна стійкість.

Детермінують толерантність усі три рівні функціонування особистості, хоча найбільш вагомою детермінантою виступає соціальнопсихологічний рівень. За допомогою використаних у роботі лінійних моделей виявлено, що типи цінностей (насамперед егоцентричний і просоціальний), соціальна адаптація, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість та емпатія зумовлюють варіативність толерантності на рівні рис і установок особистості та на поведінковому рівні. Таким чином цінності, дивергентне мислення, нервово-психічна стійкість є чинниками толерантності, що дає 160 можливість визначити її як системну характеристику особистості студентів. Визначальним чинником толерантності є ступінь розвитку і сформованості соціально-психологічного рівня функціонування особистості, який обумовлює характер інших рівнів цього функціонування. Існує взаємовплив соціально-психологічного та психофізіологічного рівнів: за умови домінування загальнолюдських та просоціальних цінностей високий рівень вираженості нервово-психічної стійкості сприяє толерантності, тоді як у протилежному випадку перешкоджає їй.

У структурі толерантності виявлено 4 фактори, які підтверджують запропоновану теоретичну модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів, дещо поглиблюючи та розширюючи її: «соціальна зрілість» (толрантність, соціальна адаптація, ціннісні орієнтації «універсалізм», «влада» (з від'ємним знаком), «доброта» і дивергентне мислення); «самоповага» (ціннісні орієнтації «самостійність», «стимуляція», «гедонізм», «досягнення»); «традиційність» (ціннісні орієнтації «традиції», «конформність»); «прагнення до незалежності» (ціннісні орієнтації «самостійність», «безпека»). Сформованість даних факторів переважно

складовими соціально-психологічного рівня свідчать про істотний вплив цього рівня функціонування особистості на толерантність. Толерантність є складовою та водночас проявом «соціальної зрілості», що свідчить про їх діалектичний взаємозв'язок. Емоційна сфера та психофізіологічний рівень є відокремленими від вказаної вище системи якостей і характеристик. Проведений аналіз показує всю складність толерантності студентів як системи. Її особистісні, поведінкові, емоційні, когнітивні та психофізіологічні аспекти не настільки інтегровані та лінійно пов'язані, як можна припустити, виходячи з теоретичних міркувань.

Головним напрямком розвитку толерантності має бути робота з системою ціннісних орієнтацій: вони повинні перетворитись із лише відомих речей на знаряддя ефективного впливу на поведінку особистості. З метою формування такого впливу запропоновано теоретико-методологічні засади психологічного тренінгу «Толерантність у моєму житті», який спрямований на актуалізацію і розвиток просоціальних ціннісних орієнтацій, ціннісного, шанобливого ставлення до іншого і уміння враховувати різні точки зору і способи життя.

Перспективою подальших досліджень є перехід до більш широкого вивчення загальної системи толерантності з урахуванням її різних складових, чинників і механізмів, поглиблений аналіз місця емоційних і психофізіологічних аспектів толерантності в цій системі, звернення до ситуаційних і контекстуальних особливостей і детермінант толерантності та подальша розробка методичного інструментарію вимірювання толерантності як багаторівневого феномену.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адорно Т. Авторитарна особистість. — Київ: Наукова думка, 2017. — 480 с.
2. Алікулова Н. Культура толерантності в освіті. — Київ: Освітні ініціативи, 2017. — 305 с.
3. Аронсон Е. Людська природа: Вступ до соціальної психології. — Київ: Практика, 2015. — 520 с.
4. Бауман З. Індивідуалізоване суспільство. — Київ, 2012. — 412 с.
5. Бандура А. Соціальні основи мислення та поведінки. — Львів: Вища школа, 2018. — 344 с.
6. Барнс Дж. Толерантність у сучасному суспільстві. — Лондон: Routledge, 2011. — 275 с.
7. Бек У. Ризикове суспільство: на шляху до іншої модерності. — Київ: Видавництво "Критика", 2019. — 384 с.
8. Бенедикт Р. Моделі культури. — Нью-Йорк: Houghton Mifflin, 2019. — 290 с.
9. Бернс Р. Розвиток толерантності: практичні підходи. — Київ: Довіра, 2017. — 260 с.
10. Бойко В. М. Методика діагностики загальної толерантності. — Львів: Літопис, 2018. — 256 с.
11. Бурдье П. Соціологія соціальних взаємин. — Львів: Літопис, 2012. — 304 с.
12. Вербенец В. Культура толерантності в сучасному світі. — Київ: Академія, 2018. — 378 с.
13. Гофман Е. Стигма: примітки про управління зіпсованою ідентичністю. — Київ: Основи, 2010. — 300 с.
14. Гуменюк Б. Міжкультурна комунікація та толерантність. — Харків: Видавництво ХНУ ім. Каразіна, 2016. — 240 с.
15. Данілова М. Толерантність і суспільство: посібник. — Київ, 2011. — 380 с.

- 16.Дарендорф Р. Класи та конфлікт у індустріальному суспільстві. — Київ: Видавництво "Критика", 2017. — 265 с.
- 17.Девіс К. Сучасна толерантність: виклики та перспективи. — Лондон: Cambridge University Press, 2013. — 340 с.
- 18.Дехтер Т. Толерантність у глобальному суспільстві. — Париж: Gallimard, 2018. — 290 с.
- 19.Дюркгайм Е. Соціологія і мораль. — Київ: Академія, 2001. — 225 с.
- 20.Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: розуміння того, як хороші люди стають злими. — Дніпро: Праксис, 2018. — 600 с.
- 21.Іванова О. Толерантність як соціальна проблема. — Київ: Основи, 2015. — 250 с.
- 22.Квятковський О. Поліетнічні відносини і толерантність. — Київ: Пульсари, 2017. — 270 с.
- 23.Кіллман Т. Конфлікт та толерантність: модель інклюзивного суспільства. — Лондон: Routledge, 2009. — 320 с.
- 24.Леві-Сосер С. Толерантність у постмодерному світі. — Париж: Presses Universitaires de France, 2016. — 299 с.
- 25.Лефевр С. Толерантність як цінність у сучасному суспільстві. — Лос-Анджелес: SAGE, 2012. — 415 с.
- 26.Луман Н. Соціальні системи: нариси загальної теорії. — Київ: Смолоскип, 2009. — 280 с.
- 27.Мацумото Д. Толерантність у багатокультурному суспільстві. — Київ: Сфера, 2015. — 315 с.
- 28.Міллер А. Роль толерантності в міжкультурній комунікації. — Чикаго: University of Chicago Press, 2017. — 275 с.
- 29.Мюррей Д. Принципи толерантності. — Лондон: Bloomsbury, 2019. — 340 с.
- 30.Нойберт Е. Культурна толерантність. — Берлін: Springer, 2017. — 260 с.
- 31.Нортон К. Толерантність і освіта. — Нью-Йорк: Routledge, 2018. — 305 с.

32. Орлова Н. Формування толерантного суспільства. — Київ: Наукова думка, 2016. — 234 с.
33. Пейс В. Толерантність у добу глобалізації. — Париж: UNESCO, 2014. — 320 с.
34. Парсонс Т. Соціальна система. — Київ: КМ Академія, 2011. — 380 с.
35. Петрова Г. Психологія міжетнічної толерантності. — Львів, 2011. — 255 с.
36. Пінгертон М. Основи міжкультурної толерантності. — Нью-Йорк: Oxford University Press, 2011. — 275 с.
37. Плутчек Р. Психологічні основи толерантності. — Київ: Сфера, 2003. — 290 с.
38. Портов Д. Толерантність у багатонаціональному суспільстві. — Дніпро: Академія, 2017. — 225 с.
39. Пугач В. Формування толерантного середовища. — Львів: Літопис, 2015. — 250 с.
40. Річардс Ф. Етика толерантності в ХХІ столітті. — Лондон: Routledge, 2012. — 310 с.
41. Сакс М. Толерантність і соціальна справедливість. — Нью-Йорк: Palgrave, 2016. — 240 с.
42. Седов В. Психологічні засади толерантності. — Москва: Просвещение, 2011. — 290 с.
43. Сердюк Л. Толерантність і суспільство. — Київ: Вища школа, 2012. — 284 с.
44. Сміт А. Культура, націоналізм і толерантність. — Лондон: Wiley, 2013. — 295 с.
45. Стоун Дж. Толерантність як соціальна цінність. — Лондон: Routledge, 2015. — 312 с.
46. Таркус М. Толерантність в епоху масової культури. — Нью-Йорк: Cambridge University Press, 2010. — 288 с.
47. Томпсон Р. Виховання толерантності. — Лондон: Routledge, 2011. — 230 с.
48. Трейсі Г. Толерантність як необхідна риса лідера. — Київ, 2016. — 205 с.

- 49.Тріандіс Г. Толерантність та індивідуалізм. — Сан-Франциско: Jossey-Bass, 2017. — 280 с.
- 50.Тріфонов М. Психологія толерантності. — Київ: Інститут психології, 2013. — 267 с.
- 51.Турянський С. Соціальна толерантність. — Дніпро: Юрайт, 2014. — 230 с.
- 52.Уайт С. Толерантність в сучасному суспільстві. — Нью-Йорк: Routledge, 2013. — 270 с.
- 53.Філліпс С. Толерантність у мультикультурному світі. — Лондон: Bloomsbury, 2013. — 310 с.
- 54.Фішер Р. Психологія толерантності у конфліктних ситуаціях. — Київ: Видавництво Києво-Могилянської академії, 2017. — 299 с.
- 55.Хантингтон С. Хто ми? Виклики американській національній ідентичності. — Київ: Основи, 2012. — 312 с.
- 56.Чіченк С. Формування толерантності в молодіжному середовищі. — Київ: Академвидав, 2018. — 280 с.
- 57.Швейцер Г. Толерантність у сучасній освіті. — Київ: Наукова думка, 2012. — 243 с.
- 58.Шмідт Р. Толерантність у культурі діалогу. — Дніпро: Наука, 2012. — 265 с.
- 59.Шулепова Т. Толерантність і суспільна мораль. — Київ: 2011. — 310 с.
- 60.Шульц В. Толерантність у глобальному вимірі. — Берлін: Springer, 2017. — 260 с.
- 61.Яковлева С. Толерантність як соціально-психологічний феномен. — Харків: Видавництво ХНУ ім. Каразіна, 2011. — 245 с.
- 62.Яновська І. Психологія толерантності та міжкультурна компетенція. — Львів: Літопис, 2015. — 298 с.
- 63.Янушкевич Л. Формування міжкультурної толерантності. — Київ: Видавництво КМУ, 2016. — 275 с.
- 64.Юнкер Р. Етнічна толерантність та її межі. — Київ: Ніка-Центр, 2013. — 330 с.

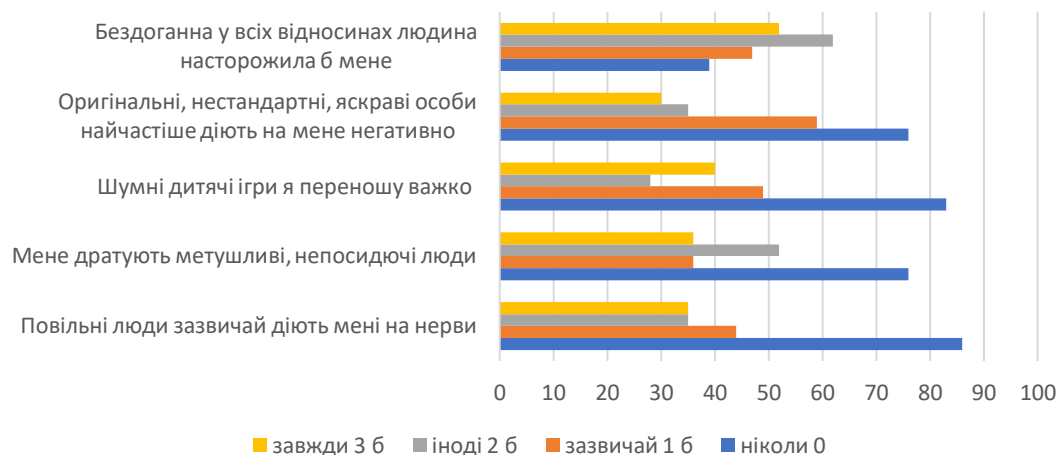
- 65.Якубенко М. Соціальні аспекти толерантності в суспільстві. — Київ: Академвидав, 2012. — 250 с.
- 66.Йосифович О. Толерантність у контексті сучасних соціальних відносин. — Київ: Вища школа, 2014. — 280 с.
- 67.Яковенко С. Толерантність і соціальні трансформації. — Київ: Основи, 2015. — 320 с.
- 68.Ясінський Г. Соціальні основи міжкультурної толерантності. — Київ: Наукова думка, 2013. — 315 с.
- 69.Янкович А. Міжетнічна толерантність. — Київ: Довіра, 2012. — 250 с.
- 70.Ярошенко В. Толерантність у соціальній психології. — Дніпро, 2014. — 285 с.

_____._____.20_____
дата

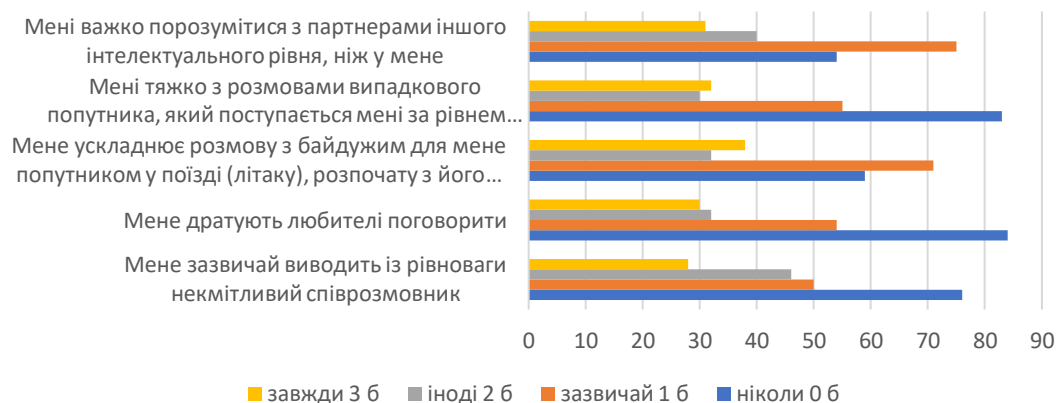
підпис

ДОДАТКИ

Шкала 1: Незрозумілість індивідуальності особистості

Шкала 2: Використання себе в якості еталона для оцінки поведінки та думок інших людей

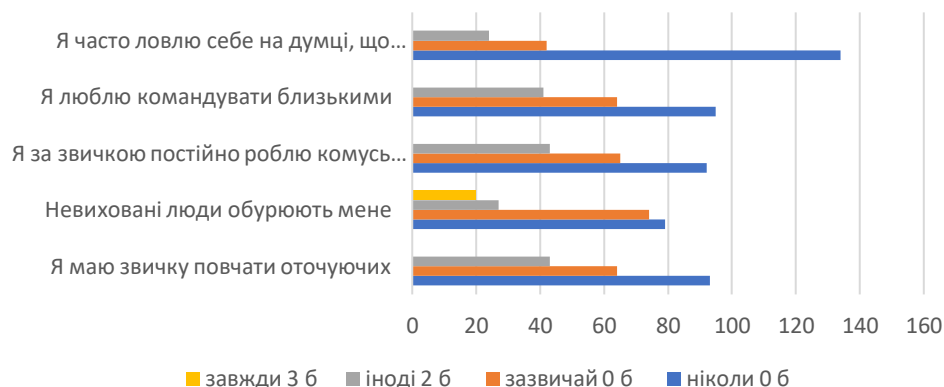
Шкала 3: Категоричність та косерватизм в оцінках інших людей

Шкала 4: невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнера

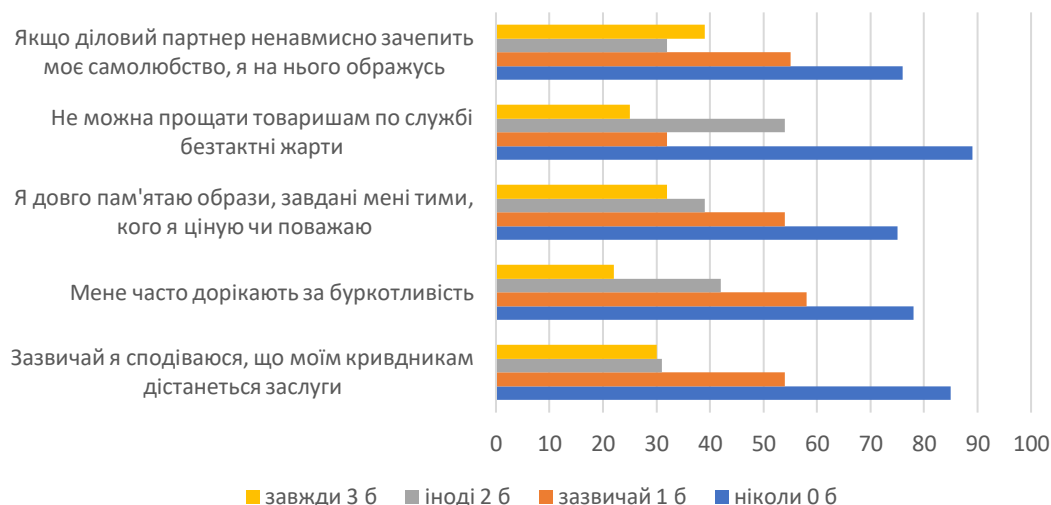
Шкала 5: прагнення переробити, перевиховати партнерів

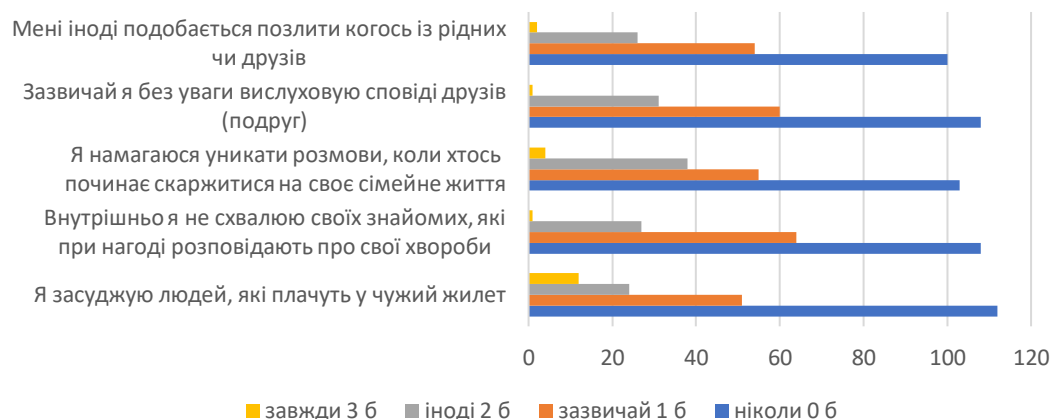
Шкала 6: прагнення зробити партнера під себе, зробити його "зручним"

Шкала 7: Невміння пробачати іншим помилки

Шкала 8: Нетерплячості к фізичному чи психологічному дискомфорту створеному іншими людьми

Шкала 9: Невміння пристосуватися к характеру, звичкам та бажанням інших

